

87
Бібліотека класиків

891.79-3

Ф 83

І. ФРАНКО

ВОА CONSTRICTOR

(**БОА КОНСТРИКТОР**)

Держлітвидав

Wentworth 4200
71857

[illegible]

6/11/13				
2/2/13				
7/1/13				
1/1/13				
18/1/13				

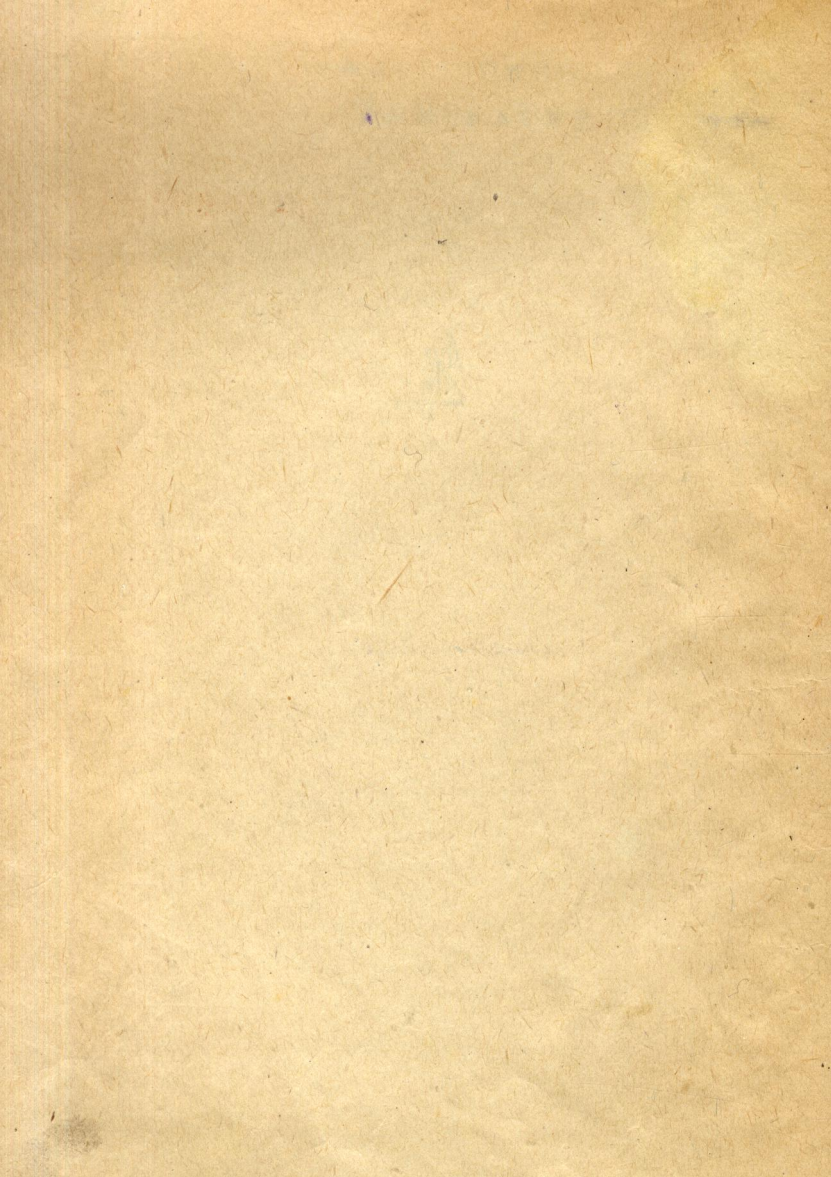
КОЛЯ
ПОЛОТЯНСКИЙ

7 А. Клас. м. Боулав.
Боулавская середня школа №1.

ВН
ДУМАРОВА

КОЛИ
ПОЛОЧАНСКИЙ

ДЕРЖ
Л
ИТ
В
ИДА

ор
БІБЛІОТЕКА КЛАСИКІВ

КОЛЯ
НОВОЧАВСЬКИЙ

891.79-3

І. ФРАНКО

ф 83

ВОА CONSTRICTOR

(ВОА КОНСТРИКТОР)

ПЕРША РЕДАКЦІЯ (1878 р.)

ДЕРЖАВНЕ
ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
1•9•3•6

+

~~81 ф~~

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 31 686

Ф/І
5.720
1936

I

Герман Гольдкремер устав нині дуже злий. Він усе такий, кілька разів йому лучається ночувати в Бориславі. А лучається це щотижня раз, у п'ятницю, коли приїздить сюди з Дрогобича — оглянути роботу і виплатити ріпникам¹. Герман Гольдкремер, хоч масток його доходить до мільйона, ніколи не звірює чужим очам надзору, ані чужим рукам виплати. У нього в Дрогобичі своя кам'яниця, порядна, нова, ясна — сказати не жаль. А тут приходитьс'я йому ночувати в дерев'янім домику, серед магазинів, завалених бочками кип'ячки² та величезними грудми воску. Правда, той домок, поставлений його коштом, усе таки найпорядніший і найкраще положений на весь Борислав, — але знов дарма річ рівняти його до дрогобицьких будинків. Хоч стіни білі і вікна ясні, та вид навкруги сумний, понурий, поганий: купи хворосту, купи глини, брудні магазини та ще брудніші помешкання людські. Ні зелені свіжої, ні виду всміхненого не побачиш. Воздух удушливий, загуслий

¹ Ріпник, ріпниця — робітник, робітниця у нафтовому промислі.

² Кип'ячка — нечищена нафта, ропа.

від нафтового сопуху¹; у Германа від нього за кожний раз голова крутиться немов від дуриці². Та ще й люди, що снуються навкруги його помешкання, помеже брудні шопи, помеже глинисті горби, що, мов мурашки, невгавно нишпорять коло закопів³, — тьфу, чи то люди? Чи такі на світі люди? Зачорнені скрізь нафтою та глиною, мов ворони; на них пошарпані шмати — не то шкіра, не то якесь невидане полотно — від них на сто кроків віє незносний дух нечисті, сопуху, шинків, зопсуття! І голоси в них — ні, це не людські голоси, а якийсь крик глухий, хриплий, немов дренькіт розбитого баняка. А який позір у тих людей — дикий, зловіщий! Кілька їх, що, помимо ранньої пори, підхмелені йшли до ям (тверезому годі видержати в глибині!), поглянули в вікно і побачили Германа. Від їх поглядів йому якось стало моторошно.

— Такі люди, — подумав собі, — якби виділи мене в багні, то не то, щоби мя⁴ не витягли, а ще би мя глибше пхнули.

І ось у яким товаристві приходитьсЯ йому, аристократові, проводити цілого півтора дня. Він сплюнув крізь отворене вікно і відвернувся. Його очі живо оббігли кімнату — чистеньку, веселу світличку. Гладка лакована підлога, мальовані стіни, круглий столик з оріхового дерева, комода і писемне бюро — ось що передусім насувалося оку. Все блищало, ясніло до сходячого сонця, що саме кидало перше проміння крізь вікна до кімнати і золотисто-кривавими переливами грало на гладких блискучих предметах. Але очі Германа відвернулись від них, — він не міг знести сильного

¹ Сопух — випари.

² Дуриця — отруйна рослина.

³ Закіп — яма, шахта.

⁴ Мя — мене.

світла. На боковій стіні, супроти дверей, у півтіні висів великий образ у золочених рамах,—на нім спочили очі Германа. Була це досить хорошо і вірно списана картина тропічної індійської околиці. В далі, повиті синявою мракою, мріють величезні тросники — цілі ліси бамбукові Бенгалю. Здається, видиш, як із того далекого, зеленого моря підносяться хмари гарячих визівів¹, що відтак розносять по світі заразу. Здається, чуєш, як у тій гушавині з легким шумом вітру мішається плачливе скомлення тигра-кровопийці. Ближче ід² передньому планові картини троснику не стає, тільки поодинокими купинами³ бовдуриться вгору буйна, яснозелена папороть, а над усім зносяться мальовничими групами стрімкі, широколисті пальми, царі рослин. На самім переді, трохи збоку — іменно така група, розкішна, стрійна⁴. Під ню кілька газель прийшло, певно, за пашею. Але необачні звірята не діздріли, що серед величезного зеленого листя сидів страшенний змій-удав, сидів на чатах, ждучи на добичу. Вони сміло, безпечно підійшли ід пальмам. Нараз вуж блискавкою метнувся в долину — хвилька мертвого переполоху — один бек⁵ уфаченої⁶ газелі, один і послідній, — а все стадо в дикім розгоні пирскає на всі сторони, тільки одна, найбільша — видко мати тамтих — зісталася в звоях вужа. Маляр підхопив саме ту хвилю, коли розпирслися газелі, а вуж, високо піднявши голову, з усею силою стискає своїми велитними скрутелями добичу, щоби подрухотати⁷ їй кості. Він обкрутив її шию й хребет, а спо-

¹ Визиви — випари.

² Ід — до (місцева галицька форма).

³ Купина — купка, купа.

⁴ Стрійна — гарна, струнка.

⁵ Бек — блей.

⁶ Уфатити — ухватити, ухопити.

⁷ Подрухотати — поламати, подробити.

серед закрутів його сорокатої, блискучої тіла видко голову бідної жертви. Великі очі, вигнані наверх передсмертною мукою, блищать немов у сльозах. Жили на шиї напружені; голова, немов доочне бачиш, кидається ще в послідніх судорогах. Зате очі змія блискають таким злорадним, демонічним огнем, такою певністю своєї сили, що мимоволі мороз пробігає по тілі, коли добре йому придивитися. Дивна річ! Герман Гольдкремер мав якусь дивну, невияснену вподобу в тім образі, а особливо любив цілими годинами вдивлюватися в страшні, шатанським¹ огнем розіскрені очі змія. Він давно вже, будучи перший раз у Відні, побачив цей образ на виставі, і він відразу так йому подобався, що сейчас закупив його два примірники і повісив один у себе в покою в Дрогобичі, а другий — у Бориславі. Не раз показував його гостям, жартуючи при тім з дурної газели, котра сама підсунулася під ніс вужеві. Однак ж насамоті він якось не міг жартувати з вужа. Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими очима, — йому здавалося, що цей вуж колись оживе і принесе йому щось незвичайне — велике щастя або велике горе.

Поволі розвіялася густа, холодна паморока², що до світа залягла була над Бориславом. Герман Гольдкремер випив каву, засів до бюро і добув величезну рахункову книжку, щоби позводити рахунки за весь тиждень. Але сонце лило до світлиці таку повінь світла, поранній холод і глухий віддалений гамір робучого люду — все те ласкало його змисли, а zarazом обезсилювало, усьпляло їх. Організм, розстровний учорашньою їздою і домашніми клопатами, почув якусь хвиливу відразу до тої в полотно оправленої книжки

¹ Шатанський — чортівський, дьявольський.

² Паморока — мряка.

і до цифер, що в ній п'ялися величезними стовпами, і до пера з вирізуваною, кістяною ручкою,— йому стало так якось солодко, ні одна мисль не шевелилася, тільки віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долоню, і хоч не був зовсім із людей задумчивих, багато розважаючих, то прецінь тепер, перший раз після довгих-довгих літ, не стямився і пустив волю всім вражінням свого життя віджити в пам'яті, перейти живо, наглядно поперед свої очі.

Перед його очима промайнули тяжкою хмарою перші літа його молодості. Страшна бідність та недоля, що стрітила його при першій виступі на світ, і досі проймає його холодом, дрожжю. Хоч і як не раз йому прикрим стане теперішнє життя,— однак ж він ніколи не бажав і не буде бажати, щоб вернулися йому молоді літа. Ні! Ті молоді літа висіли прецінь якимось важким прокляттям над його головою: прокляттям нужди, прокляттям заглушення в першій зароді хороших і добрих спосібностей душі. Не раз чув він те прокляття в хвилях своїх найбільших спекуляційних триумфів, не раз мара давньої нужди затроювала йому найбільшу радість, досипала горечі-полину в солодкі напої багатства і збитку¹. І досі він живо нагадує ту напіврозвалену, підгнилу, вогку, нехарну² й занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напроти старої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два трудоваті³, каправоокі робітники виносили ношіями спотребований і переквашений луб, котрий на всю перію⁴ ширив кислий, удушливий, убиваючий сопух.

¹ Збитки — розкоші

² Нехарний — брудний.

³ Трудоватий — прищуватий.

⁴ Перія — околиця.

Побіч хати його матері стояло багато других, подібних. Усі були скіпичені так густо, дах у кожної був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла та перія подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого деління¹ та шмаття, як на людське житло. І воздух тут був раз-у-раз такий густий, задхлий, що сонце сумрачно якось світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася і відти розходилася на десять миль довкола. В кожній із тих хаток жило по кілька родин, то є по кілька сварливих, лінивих і до крайності нехлюйних² єврейок, а кругом кожної роїлося, пищало та верещало бодай по п'ятеро дробини-дітей. Мужчини, руді євреї, рідко коли сюда зазирали, найбільше раз у тиждень, у п'ятницю вечором, щоби перешабасувати. Були то по більший часті капцани³ — міхоноси, міняйли, онучкарі, кістярі та бог знає, які ще зарібники. Деякі пробували в місті раз-на-раз, другі бували тут тільки дуже рідко. Перші воліли не раз переспати дебудь у шинку на лавці, в корчах під голим небом, на холоді, щоби не дихати густим нездоровим сопухом та не слухати крику, сварки й сглушуючого гамору баб та бахурів.

І Германова мати була не ліпша, коли й не гірша других. Хоч ще молода жінка — всього могло їй бути двадцять, а хай 22 літа — то прецінь вона вже, так сказати, вросла, встрягла в той тип єврейок, так звичайний по наших містах, на вироблення котрого складається і погане, нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита недостача людського образования, і передчасне замужжя, і ліни्वство,

¹ Деління — дерев'яні бруси.

² Нехлюйний — брудний, нечепурний.

³ Капцан — бідний.

і сотки других причин. Герман не пригадує собі, щоб бачив її коли оживленою, свіжою, веселою, пристроєною¹, хоч на її лиці видні були сліди якої-такої краси. Лице, колись кругле та рум'яне, пожовкло, згризене брудом і нуждою, обвисло в долину, мов порожній мішок; губи, давніше повні, рум'яні і різко викроєні, посиніли, віддулися, очі помутніли і скаправіли².

Чотирнадцять літ від роду вона вийшла за муж, — по трьох літах розвелася з чоловіком, котрий не хотів її довше при собі держати й кормити. Старшого сина він узяв із собою бог знає куди (він був міняйло й їздив однокінкою по селах, промінюючи голки, дзеркальця, шила та всяку господарську подріб за онучі), молодший, Герман, лишився при матері. Йому було тоді півтора року, коли його родичі розійшлися, — він не затамив ні вітця, ні старшого брата, а пізніше припадком довідався, що обидва серед чистого поля померли на холеру, де їх найшли аж десь за тиждень коло здохлого коня. Взагалі ростучи в такій пагубній і нездоровій атмосфері, він розвивався дуже поволі і тупо, хорював часто, і найдавніше вражіння, яке застрягло йому в пам'яті, то його величезне черево, в котре часто штуркали його другі хлопці, мов у бубон. Дитинячі забави серед череди голих, заваляних, круглих дітей пригадуються йому неясно, мов крізь сон. Діти бігають довкола тісного подвір'я поміж двома хатами, побравшись за руки, і верещать щосили, — бігають, доки їм світ не закрутиться, а тоді покотом падають на землю. А ні, то бродять по калюжах, талапаються, мов купа жаб, у гнилій, смердячій, гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потоку, полохаючи вели-

¹ Пристроєна — причепурена.

² Скаправіти (про очі) — гноїтися.

чезних, довгохвостих щурів, що бігають їм попід ноги до своїх ям. Виразно нагадує Герман, як не раз качався з другими дітьми на животі долі берегом у потік, і як старші євреї, стоячи на мості, реготалися до розпуки з його грубого, буро-синього черева, до котрого, мов два патишки, причеплені були худі, довгі ноженята. Ще глибше вбилися йому в тямку нічліги в тіснім, поганім закамарку, разом з десятком таких, як він, дітенят, — ті ночі, проведені на вогкій, сирій підлозі, на соломі, що напів перегнила та кишла червяками і бог зна яким гидом; ті страшні ночі, заглушувані сміхом і плачем дітей, штурканням, бійкою та криком жінок; ті безконечні ночі, котрі він проводив скулений у клубок від холоду, після котрих вставав рано з закислими очима, горючий і червоний по всім тілі, скусаний гидом! Ох, ті страшенні ночі дитинячих літ, що другим світять до пізньої старості ангельськими усміхами та поцілуями матері, тишею та втіхою, першим і посліднім щастям життя, — йому вони були першим і найтяжчим пеклом! Його вони до старості пекли й морозили; сама гадка про них запирала йому віддих у грудях, наповнювала його відразою, глухою, смертельною ненавистю до всього що бідне, обдерте, нужденне, повалене в багно, придавлене нещастям. Він сам не знав, яка тому причина, не знав, що така молодість у кожному мусить притупити нерви, заглушити голову до тої степені, що нещастя і плач іншого не зможуть його порушити, що вид нужди збудить у ньому тільки обридження, але не милосердя. Впрочім, Герман Гольдкремер ніколі й не думав про те, не старався розбирати причини свого поступовання, а коли не раз бідні, покривджені ріпниці з нужденними лицями, в лахах, просяклих кип'ячкою, плакали перед ним, допоминаючися повної

плати, він плював, відвертався і велів слугі викидати їх за двері.

Свою матір він нагадує, як, бувало, цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком у руках та репетує хриплим голосом усяку погань, щоби перекрычати котрубудь із своїх сусідок, котрій нині прийшла охота з нею зчепитися. Панчоха в її руці дуже поволі поступала наперед, хоч на перший погляд могло показатися, що вона плете ненастанно. Не раз цілими місяцями вона носила ту саму панчошу і той сам клубок, поки панчоха, ще не докінчена, і клубок, ще недоплетений, не набирали такої барви, як усе довкола — брудно-сірої. Не раз вона довго гналася за деяким хлопчиком, що допик їй яким гострим словом, — чалапкала по баюрі розхристана, задихана, охрипла, посиніла з лютості, — а допавши бідного бахура, хапала за волосся і бухала без милосердя меже плечі, доки дитинище не впало на землю. Не раз і Германові діставалося від неї, і то дуже прикро. Вона була, як усі лінивці та бідні, дуже вразлива й люта, а в пересердю не перебирала, кого б'є, чим і куди. Герман добре пам'ятає, як раз мати потягла його по голові патинком так сильно, що повалився на землю облитий кров'ю. Тоді вона хопила його за волосся, підняла догори, заліпила рану розіжваним хлібом, плюнула йому в рот, щоб утишити плач його, і вивергла¹ за двері, мов песя² скавуляче. Чим жила його мати, із чого удержувала себе й його, — того Герман не знав. Знав тільки, що хата, в котрій вони сиділи, не їх, а наймлена, — та й ще пригадує собі високого, грубого, сивобородого чоловіка, що не раз приходив, кричав на його матір, що така розхри-

¹ Вивергла — викинула.

² Песя — щеня.

стана, і брав її з собою, але куди — не знав Герман. Часто вечорами й сама мати виходила кудись і не вертала, аж над раном вертала змучена, зла, мов по безсонній ночі, і приносила потроха грошей. Пізніше Герман дізнався, на який це заробок виходила його мати, та це небагато його обходило. Тепер він старався ніколи о ній не думати.

Таке було життя будучого мільйонера, Германа Гольдкремера, аж до десятого року. Правда, ростом і подобою він походив на семилітка, та й то плохо розвиненого. Сили й живості дитинної в нього не було. В ту пору він зачав набирати смаку до лінивства і часто сидів-чуманів цілими днями на лавці в хаті, хоч мати гонила його на місто продавати сірники хлопам або займатися яким другим зарібком, як інші хлопчики.

Було це літом 1831 року. Страшна, нечувана досі пошесть навиділа¹ наш край. Довго бігали глухі чутки між народом, що наближається «кара божа», довго тривожився мир хрищений, ждучи от-от видьомої², наглої смерті. Аж ось вона й надійшла, сто раз страшніша, як надіялися. Цілі села пустіли - вимирали, цілі родини щезали зо світу, як віск на вогні. Один не знав про смерть другого, і собі ж смерті вижидаючи. Брат відвертався від брата, отець від сина, щоб не побачити на ньому страшного клейма смерті. А хто ще лишився живий, ішов до корчми, пив і горлав пісень у безумній непам'яті. Нікому було потішати безнадійних та сумуючих, нікому було рятувати хорих, що не раз пищали водиці, конаючи в страшенних судорогах. Поміж простими людьми літали страховинні повісті про упирів, що «потинають» людей, а по декотрих селах п'яні, очайдушні

¹ Навиділа — навістила, відвідала.

² Відьомий — видимий.

купи почали навіть палити на вогні таких, котрих уважали ніби упирами.

І Дрогобича не минула холера. Особливо Лан утерпів від неї більше, як другі передмістя — чи то тому, що тут задхлий та нечистий воздух помагав ширенню зарази, чи, може, тому, що люди, стіснені густо в одних хатах, легко одні від других заражувалися. Чоловіки, жінки, а найбільше малі діти падали, мов трава під косою, — вмирали серед глуші, тихо, потайно, по кутах та закамарках. Кілько їх там перемерло, то лиш бог один знає. Котрі були маєтніші, по-виїздили при наближенню зарази в гори, на здоровіший воздух, але зараза і там їх дігнала, може лиш де сотий успів вернути назад. Але у Германової матері грошей не було, зарібку не стало, не стало й хліба, нічого. Вона серед загальної тривоги валандалася попід хату, без пам'яті від переляку й голоду, раз-у-раз заводила дивними голосами, доки й сама не впала на землю, заражена. Герман тямить добре, як прибіг до неї і з дитинячою цікавістю зблизився ід тому тілу посинілому, покорченому, близькому лютої смерті. Йому ще й нині живо стоїть перед очима вираз її лиця, такий безгранично болісний, перекривлений та змінений, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі. Він тямить кожний її рух, кожне її слово в ті страшні хвилі вічної розлуки. Насамперед вона кивнула рукою, щоби не приступав ід ній близько, — материнська любов, хоч під грубою оболічкою, не загинула у ній, а проявилася в хвилю найтяжчої муки. Її рука, простягнена, безвладно впала на землю, а Герман бачив, як усі жили, всі сугави в ній стягалися, то випручували судорожно, як вона дрижала з холоду, а попід шкіру щораз видніше набігала синя, ба зеленкувата муравиця.

— Герш,— прохрипіла вона,— не підходи... до мене!.

Хлопець стояв мов отуманілий. У тій хвилі він дуже мало й дуже невиразно тямував, що воно таке діється. Шарпане судорогами тіло матері почало перекачуватися на всі боки. На один миг Герман заздрів її очі: вони доразу заплили кров'ю і аж вилазили з ямок у натузі.

— Герш!.. чесно жий!— простогнала нещаслива, ледве дишучи. В тій хвилі впала лицем на землю.

Герман стояв, боячися приступити до неї, а не менше боячися втікати.

— Води! води!— прохрипіла, конаючи, але Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять щезла на той час. Як довго він так стояв, два кроки віддалений від посинілого, зацвілого трупа матері, того й сам не знає. Навіть не може собі нагадати, хто й як пробуркав його з того стовпіння, коли й куди спрятали трупа,— все те пожерло вічне забуття, вічна непам'ять.

Він очутився вночі серед вулиці. Голод драв його нутро, спрага горло палила, тривога, немов кліщами, стискала груди. А довкола тиша глибока, глуха, темна, безрадна. Лиш часом з якогось далекого кута, немов спід землі, чути приглушене хлипання або стогнання конаючих. По хатах, де ще є живі люди, блимає світло, меркотячи у віддалі і, мов гострі ножі, прорізаючи пітьму. Малому Германові ще страшніше робиться, коли глядить на ті світла,— він аж тепер чуває цілу пропасть своєї самоти, свого сирітства,— його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять¹, світ починає крутитися перед ним. Але ось подунув холодний вітер від сходу, відсвіжив його капинку².

¹ Підшпотуватися і дилькотіти — спотикатися, дерев'яніти.

² Капинка — краплинка.

Він ходить вулицями, зразу в великім страсі, щохвиля озир-
раючись. Але голод не перестає йому докучати, прогонює
поволі все друге, прогонює й страх, і підсуває йому нову,
смілу гадку. Германові ніт коли довго розважувати,— він
тихими кроками, мов кіт, крадеться до першої-ліпшої хати,
в якій не видно світла, де, значить, усі вимерли. Перша,
до котрої підійшов, була замкнена, добуватися — дарма
річ, сили нема. Він поповз ід другій. Тут послідній живий
чоловік інощо¹ сконав. Хата стояла розтвором, і Герман
увійшов до середини. Насамперед поліз до полиць, до мис-
ника,— всюди обшарив, щоби найти бодай чим-тим зане-
стися. Йому пощастилося найти здоровий кусень хлі-
ба. Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім пере-
полосі пустився втікати з хати. Та, на лихо, втікаючи, заш-
потався на вмерця, що лежав на землі, і з розмахом уда-
рився лицем о землю, не випускаючи однако з рук своєї
дорогої добичі.

Заспокоївши голод, хлопець засунувся під якийсь пліт
у лопушшя і заснув, мов убитий. Другого дня збудився
значно покріплений,— особливо втішив його ясний, теплий,
сонячний день, при котрім щезали всякі страхи. Він побіг
по вулицях, небагато зважаючи на крики і плачі довкола.
Думка про власну смерть не заходила йому в голову, а з
учорашнього хліба ще добрий кусень лежав у нього за па-
зухою — голоду не боявся. Але ось він попав на одну ву-
лицю, по котрій возили мерців з групарні на кладовище —
далеко за місто. Він зразу цікаво приглядався всьому. Вози
за возами тяглися вулицею довжезним рядом, обладовані²

¹ Інощо — щойно, недавно.

² Обладований — навалений.

трунами, наборзі¹ позбиваними з неструганих дощок. У труно паковано по два, по три трупи, бо на всіх не ставало домовин. Крізь шпари або спід непристаючого віка звисали та стриміли руки, ноги,—то голі, відразливо зеленкуваті, то в лахах або й порядній одежі. Крик та завід² осирочених не вгавав,—товпами перлися люди різних станів вулицею, багато навіть по дорозі падало заражених. Германа пробіг мороз, коли поглядів на ту страшну, безконечну процесію,—він щодуху почав утікати з тої вулиці, сам не знаючи куди, щоби лише в далекі, глухі закаулки. Але ще довго опісля йому причувався гуркіт трун, накиданих купами на драбинні вози та тягнених по вибоїстій, каменистій вулиці,—причувався йому той плач скажений, болісний, і пуджав³ його не раз серед тихої ночі.

Куди блукав він до кінця цього дня, як проводив слідує, — він докладно не тямить. Незвичайні, а на його молодий організм надто сильні вражіння приглушили його пам'ять. Він тямить тільки те, що часто добувався до пустих хат, пертий голодом, і шарив напотемки по кутках, поки не надібав деяку страву або кусник хліба, що не раз надібав холодні, слизькі вже трупи і брився їх гірше жаби, що раз гонили за ним якісь хлопці (запевне такі, як і він, сироти, що з голоду взялися до такого самого промислу), і що він ночував звичайно під плотами, в бур'яні або меже купами дерева, що стояли на якійсь широкій торговиці. Впрочім, чим далі, тим більше лишала його пам'ять, — йому ставало якось гаряче в голові, в грудях, — перед очима часто крутилися червоні колеса, — вкінці все щезло, темно...

¹ Наборзі — нашивку.

² Завід — голосіння.

³ Пуджав — страхав, лякав.

Він прокинувся в якійсь обширній¹ світлиці, в котрій, не знати чому, було дуже холодно. Він лежав на ліжку, критий коцом², і дрижав. Сонце, бачиться, саме заходило і косим промінням освічувало блискучу лаковану чорну дощечку над його головою. Круг нього багато других ліжок — стогнання, охання... Якась баба в чорнім тихо-тихо ходить довкола і заглядає в ліжка. Він дуже її злякався і затулив очі. Знов забуття...

Мов крізь сон до його слуху пробивається пискливий, незносний голос, що довго-довго одноставно приспівує. Він відкись ніби знає, що це шпиталь, але як він сюди дістався і чому — не знає.

Герман не знає й донині, як довго лежав у шпиталі, на яку слабість, відки його взяли і за яку ласку. Вражіння з того часу мелькають у його голові, мов відблиски далеких блискавиць.

Був сумний осінній слотавий день, коли його випустили зо шпиталю. Вийшовши після довгої недуги перший раз на свіжий воздух, він почувся такий безсильний, покинений усіми, несвідущий того, що тепер починати, що страх переняв його серед тої широкої безлюдної вулиці, так, як колись уночі при виді вогників, що тут і там блискали з вікон. Він ледве міг собі пригадати, що таке з ним діялося перед недугою. Йому збиралося на плач, але якось здужав перемогти себе і пішов куди очі видять, чалапкаючи своїми маленькими ніжками по болоті вулиці.

— Герш, Герш! А ходи сюди! — крикнув хтось на нього збоку єврейською мовою. Хлопчина обернувся й побачив невеличкого зизоого чоловіка з рідким, жовтавим поро-

¹ Обширний — просторий.

² Коц — ковдра.

стом на бороді. На ньому була дрантива бекеша і чоботи, облиплі по самі кістки густим болотом. Германові зразу чудно стало, що хоче від нього той незнакомий чоловік, і він мимоволі підійшов ід ньому.

— Не пізнаєш мене?— спитав єврей.

Герман кивнув головою і витріщив на нього очі.

— Я Іцик Шуберт, знаєш? Моя баба там жила з твоєв мамов. Знаєш?

Герман ледве-не-ледве пригадав собі Іцка, але на згадку матері, сам не знаючи чому і про що, заревів на весь голос.

— Ну, ну, не плач,— сказав єврей благим, добродушним голосом.— Видиш, і мої померли. Що робити? Всі померли, всі до одного,— додав він сумно, немов сам до себе,— і Тавба і бухер¹, усі! Ну, ну, ша, тихо, небоже, плач не поможе! А я гадав, що й ти копорес², а воно ти ще живий!

Герман нічого не говорив, тільки хлипав і обтирав очі рукавом.

— Знаєш що, Герш,— сказав Іцик,— ходи зо мнов.

Герман видивився на нього, мов не розумів того слова.

— Куди?

— До Губич! Там у мене хата є, і кінь є, і візок. Поїдемо з весною шматки міняти. Хочеш? Ей, то файно³ так жити. І твій тато пішов, та, бідний, умер!

Герман не мав куди повернутися, не мав де ночі переночувати, а Іцик не хтів його покинути і того таки дня попровадив із собою до своєї хати. Холера вже притихла, відколи пішли осінні холоди та слоти, але люди ще не вспіли отямитися після страшного нещастя. Загалом по вулицях

¹ Хлопець.

² Й тобі кінець.

³ Гарно.

рідко видно було чоловіка, а де й показалося людське лице, то таке залякане, нужденне, сумне та позеленіле, що, бачилося, ті люди повиходили йнощо з в'язниць, де довгі літа конали в вогкості, холоді, пільмі та всіляких муках.

Дорога до Губич була не близька, а ще до того розмокла, іляста, земля чіплялася ніг, важила мов кайдани, так що нашим пішоходам дух захвачувало з натуги. Але, мимо силування, вони йшли так поволі і незначно, мов слимаки. Іцик ще як ще,— але схорований малий Герман! Тому мающо не до смерті приходилося, заким¹ доліз до Іцкового помешкання. Його добродушний опікун і ніс його на руках, і провадив, радше сказати — волік за собою, і приговорював, додавав сили. Пізно вночі вони дочапали до цілі, і Герман, скоро допав лавки, повалився і заснув, мов забитий.

Губичі досить велике село, розложене здовж річки Тисьменниці, на половині дороги меже Бориславом а Дрогобичем. На північ від села здвигається високо догори спохуваста² площа, а на полудне ще вищі горбки переходять у другу високу площу, на котрій пишно красується невеличкий штироугольний, самий дубовий ліс Тептюж. Само село розсілося на низькій рівнині, широкій на яких де тисячу кроків, котра тягнеться від Бориславського узгір'я геть-геть долі Тисьменницею аж ід Колодрубам, де лучиться з великою Дністровою долиною. Околиця Губич відзначається тою властивою підгірським сторонам красотою, котрій рівної не подиблеш де-інде. Не побачиш тут ані гострих шпилів височенних Бескидів, ані голих пошарпаних скал Чорногори, ані стрімких, вимулистих урвищ гір задністрианських. Тут круговид у дивній гармонії показує вам

¹ Заким — поки.

² Спихуваста — схиляста.

чаруючу заманчивість і різновидність гірської околиці і розгоништу ширину та однастайність околиць подільських. Мила, не грандіозна і страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв предметів, комбінацій,—риси все круглі, лагідні, гармонійні, ріки невеличкі, прудкі, чисті, воздух здоровий, як у горах, але без тої гірської різкості, котра так швидко стає прикрою,—а при тім усім широкий вид на далекі, легкохвилюючі рівнини, на сотні нив, перелісків та осель людських, розкинутих то рядами, то живописними групами, то пестрою шахівницею...

Життя Германа пішло тепер дійсно новим ладом. Іцик був чоловічок добродушний, не зовсім сильного характеру, навиклий змалку хилити голову перед усяким «зі своєї віри». З «гоями» він обходився, як кожний другий,—сварив і гантели¹ одних послідніми словами, підлизувався другим, шахрував і ошукував кожного, де й як міг, не роблячи собі з того зовсім ніякої важності. Взагалі тут Герман перший раз пізнав, що то за народ ті «гої», і його хлоп'ячий розум швидко покмітив, що в кожного із «єврейської віри», так сказати, двоє, лиць: одно, котре обертається до хлопа, у всіх однаке: гидке, насмішливе, грізне або хитре, а друге, котре навертається до своєї віри, і те лице нічим не різниться від лиць других людей, то є, буває у кожного відмінне: добре або зле, хитре або щире, грізне або ласкаве. В Іцка те «своє» лице було дійсно щире й ласкаве, тож малому Германові, що на своїм віку не зазнав ні ласки, ні вигоди, ні пестошів, аж тепер відкрилася нова, ясніша сторона людського життя. Вже само життя на чистім здоровім воздуху було для нього великим щастям. Він, що

¹ Гантели — ганьбити, лаяти.

довгі літа — перші свої літа дусився в задхлім, нездоровім
воздусі перелюдненого, нехлюйного передмістя, тепер пов-
ними грудьми, розкішно надихувався чистого сільського
воздуху, аж йому кров живіше грала в тілі і світ крутився,
мов п'яному. Іцик приладив йому вигідне леговище, сухе,
тепле, простірне,— і Германові той тапчаник з простим сін-
ником і старою бекешею замість ковдри видавався бог
знає якою пишною постіллю, бодай тому, що й у його опі-
куна не було ліпшої. Страву варив Іцик сам, а малий Гер-
ман помагав йому як міг,— та хоч не раз і не зовсім смачно
зладжена, вона смакувала їм якнайліпше, бо була приправ-
лена голодом. Загалом сказати, Іцик обходився з Герма-
ном, як з рівним собі, бачив його зручність і справність і
радився з ним, мов зі старшим, перед усяким ділом. Сама
його натура, блага і податлива, не приводила йому й на го-
лову думки взяти твердо в свої руки хлопака, при звичаю-
вати його до безоглядного послуху, як то люблять робити
другі опікуни, котрі, хочаби ніби наломити свого вихованка
на добру дорогу, прибіють і приголомшають бідну дитину
доразу, а коли воно, тумановате й позбавлене власної волі
й живості, улягає без супротивлення їх забагам та безглуз-
дим розказам, хваляться, що «ось то ми! Порядок у нас
мусить бути!»— а ні, то на додаток кидають дитині в лице
своїм хлібом: «На чиїм, собако, візку їдеш, того пісню
співай!»

Зимою Іцик почав учити Германа читати й писати,—ро-
зуміється, по-єврейськи, бо інакше й сам не вмів. Наука
йшла досить туго. Герман виріс в обставинах так не сприя-
ючих розвитку духової спосібності, що лише вроджена
йому завзятість могла допомогти йому побороти початкові
трудності. Його ум, бистрий і понятливий у щоденнім жит-

тю, в звичайних речах,— при науці показувався такий тупий, непам'ятуший і неповертливий, що навіть терпеливий і добродушний Іцик не раз лютився, кидав книжку й на кілька годин переривав лекцію. Однак ж, мимо його терпеливості і Германової пильності, вони через зиму не дуже далеко зайшли при неприступнім, механічним способі науки.

Зате як прийшла весна, настало тепло, погода, то ж тоді почалося життя для Германа! Іцик упрягав конину до візка, накупував у місті всілякого подріб'я, якого потребують селяни, і гайда з тим добром по селах! Яка втіха була для Германа сидіти іззаду на возі на скриньці — спереду і ззаду нього купиці онуч і всілякого фурфанта¹, а понад тими сірими купами ледве виглядає мала головка хлопчика в дрантавій шапчині, зі здоровими рум'янцями на лицьях, рум'яна, весела. Кругом пишні зелені поля, шумлячі дуброви, блискучі сріблисті річки, а над головою погідне голубе небо,— і тепло, сумирно, любо довкола,— голоси пташенят зливаються із черкотом свершків, шелестом зеленого листа, шваркотом потоків у одну далеку, стрійну гармонію щастя, і величі і спокою.

Ех, тільки то разів нагадує Герман Гольдкремер, мільйонер, ще й тепер оті часи свого веселого, вольного, правдиво циганського життя! Він нагадує їх не то щоби з якоюсь особливою радістю,— він з погордою дивиться тепер на тодішню бідність, на забіги о пару крейцарів, на втіху, коли їм удалося виміняти багато онучок,— його навіть злить ота тиха радість, оте вдовolenня, яке чув тоді; але все таки якийсь тайний, незнаний голос шепче йому, що це була найщасливіша пора його життя, що тихе щастя, су-

¹ Фурфанта — дрантя, нецінні речі, шмаття.

мирні, погідні дні, котрі прожив у бідності, на Іцковім візку, не вернуться для нього ніколи.

А то їдуть, бувало, дорогою посеред піль: довкола ні живої душі, збіжжя ще не достигло,—легенький вітрець хвилями-хвилями клонить важке колосся половіючого життя. Вусатий ячмінь де-не-де вирізується яснозеленою пасмою, а озима пшениця гордо похитується на своїх стрійних, гладеньких стеблах. Куди оком кинь, не видно хати людської,—село в долині. Далеко-далеко на сході розілялася зеленим пахучим озером лука, і відтам доносить вітер дренькіт кіс та декуди видно ряди немов великих білих комах, що порпаються в зелені—то косарі. Іцкова конина немов і собі рада тій величній тиші, тому теплу й запахів, шкандибає нога поза ногу м'якою «польською» дорогою, зриваючи час від часу головки конюшини на ході. Іцик мурликає під ніс якусь єврейську пісеньку, мабуть: «Finsterer balyguleh»¹, — батіг застромив за пояс та повільно розхитує головою, наліво, направо, немов роздає поклони тим пречудним, благословенним нивам, тій луці далекій і тому Ділові синьому, що з заходу сонця вистрелив високо в небо своєю тяжкою масою, круглими лісистими верхами, та мріє в віддалі, величний, спокійний, непрослідимий, немов шмат неба, котрим природа для більшої вподоби замаїла наші гори. А малий Герман за той час сидить посеред куп онучок, струже дещо та веде сам із собою всілякі розмови, немов це він онучкар, а до нього приходять баби і торгуються з ним (за свої онучі).

Але ось вони з'їхали з гори. З ними схопився туман пороху,—перед ними зеленіють верби, вишні, сріблиться річка

¹ Пісенька балагули.

меже хатами, іграють діти на вигоні, бродить худоба по
оборах: село. Герман схапується, щоби отворити лісу¹, і
швидко запирає її, скоро візок проїхав, та біжить за ним,
бо вже чує гавкання довкола,—вже з присп посхачува-
лися пси і біжать громадою привітати гостя. Дивачний
стрій, ще дивачніший візок онучкаря побуджує їх до лютої
запеклості, а кілька раз Іцик або й Герман протяглим
проникливим голосом закричать: «Міняй онуці, міняй!»—
то пси аж заливаються, аж землю рвуть під ногами з пре-
великої лютості. Вони гурмою біжать довкола візка: деякі
уїдають на конину, котра хитає головою на всі боки, немов
розкланюється добрим знакомим, а як котрий пес надто
вже до неї надскакує, форкне й підніме голову догори, та
й далі. Другі взяли на око онучкаря,—біжать попри віз,
хапають зубами за колеса, але все дармо. Германові ро-
бить превелику втіху ота безсильна лютість псів,—він
дражнить їх прутом і голосом та регочеться до розпуку,
коли який сміліший зведеться на задні лапи, щоби скочити
на віз,—віз тим часом пімкне² далше, а бідний псисько
аж перекарбуляється з розмаху в поросі.

Аж ось по хатах, по оборах ворушня, гамір, крик, біга-
нина... Баби, хлопці, діти,—все біжить навпроцапи³ на ву-
лицю, доганяє міняйла. Але міняйло немов не бачить їх,
немов не чує, як кричать: «Чоловіче! а зажди но!» Він ба-
чить, що їх ще мало, їде далі, де на містках та по оборах
піджидають другі, і ще раз затыгає своє протяжне: «Міняй
онуці, міняй!» Аж тепер він зупиняє конину, кидає їй кулак
сіна й обертається назад, щоби видобути скриньку з усі-

¹ Ліса — огорожа з лози.

² Пімкне — побіжить.

³ Навпроцапи — навпростець.

ляким добром, за котре промінують селяни онучі. От тут починається життя рухливе, говірка, веселе! Тут і для Германа робота. Охочих до мінянки купа велика: одні відходять, другі надбігають,— Іцкові годі всіх заспокоїти. Герман і воза пильнує і сам дещо торгує,— на нього Іцик здав сільських дітей, котрих найтяжче обігнатися, а найлегше одурити. Герман ще й тепер з усміхом згадує, як то він шпарко увивався меже сільськими хлоп'ятами, як швидко відправляв їх, як зручно вмів підсунути кожному те, чого той хотів, і брав від нього онуч узатроє більш, як варт товар. І кілька то було сварів, криків, проклять на тих сільських вигонах! Особливо з жіноцтвом була тяжка рада. Упреться одна з другою і не вступиться: дай їй те або те за тільки онуч! Але тут Іцик був уже зовсім не той, що дома: упреться й собі й насварить на бабу і споганить їй усю родину, і таки поставить на своїм. Довго тягнуться торги та передирки. Іцик поволеньки підганяє конину горі селом, усе в супроводі цілої гурми сільських хлоп'ят та дівчат, у котрих нема онуч і котрим зависливо дивитися на ножики, перстені та скиндячки¹, що другі понамінювали.

Поволі шкандибаючи горі селом, візок онучкарів чим раз, то більш наповнюється платянками,— Іцик поглядає на їх наскидані копиці і засукує руки,— знає, що швидко набере в нього сотнар і буде мож везти до ліверанта в Дрогобичі. Аж ось вони серед села, проти широкої мурованої корчми. Іцик завертає конячку на брудне обширне подвір'я. Орендар Мошко його знайомий. Тут він пообідає — розуміється, за гроші — і побалакає «зі своєю вірою», тут і конину попасе й онучки в коморі зложить на час, бо йому не

¹ Скиндячка — лента, стрічка.

вигідно з ними возитися. Його приймають радо,— йому так любо посидіти в тіснім ванькирі, заваленім трохи не до повали бебехами, йому так любо гуториться серед вереску бахурів та уриваної бесіди двох селян, що широко розсілися в корчмі на лавці, випили по півкватирці, люльки позапікали, та пикаючи, час від часу перекидаються кількома словами. І Германові добре та любо побігати на дворі з орендарськими хлопцями, покричати, поборотися, покарбулятися на м'якій мураві. Сонце саме в полудні. Жарко, аж душно. Комарі та овадня докучають Іцковому коневі, котрий дармо форкає та обмахується хвостом, гризучи пахучу, свіжу траву, що йому докинули орендареві хлопці. Дітям жаль коня,— вони беруться обганяти його від овадів; коли їм те навкучиться, поналамують зеленої широколистої вербини й обтичуть нею коня для якого-такого захисту.

Сонце хилиться з полудня. Іцик відпочив, покріпився, напоїв коня, онучі позносив до орендарської комори і зложив до свого таки мішка, що там стоїть лишень про ту потріб¹. Пора в дорогу. Візок порожній легко котиться і туркоче дорогою. Іцик живо підганяє коня і знов затуляє своє: «Міняй онуці, міняй!» Починаються давніші сцени, торги, крики, біганина,— і знов міняйлів візок їде, немов у параді, наповняючися поволі онучками. Вже сонце геть-геть похилилося, заким Іцик зміг покінчити з бабами,— ось і селу кінець. Знов біжить Герман одпирати лісу — тим разом вони виїдять тихо, пси втихомирились давно. Їм знов приходится їхати під гору, посеред поля, далеко-далеко глинистою дорогою. Але дорога суха, візок торкотить по груддю,— Іцик

¹ Потріб — погреб.

швидко поганяє, бо на вечір їм треба стати в другім селі, у знакового орендаря на ніч. «Вйо-у, косю! Гайта! Вйо-у!» — покрикує раз-по-разу Іцк і знов зачинає мурликати, під носом протягну пісеньку: «Finsterer balyguleh!» І далі, далі, далі! З села до села, з гори в долину, через річку, горі горбками, посеред піль, поперек лісів тягнеться повільно їх торкотячий візок, розлягається самотно проникливий Іцків голос. Зміна за зміною, а життя все одно! Околиця за околицею, а край усе один, краса все одна, — вічна, ненаглядна, супокійна краса пречудового Підгір'я...

II

Споминки уколисували Германа. Він чув, як у нутрі його немов таяв якийсь давній, довголітній холод. Цілі роки він носив його в собі, — цілі роки, відколи оженився, — він чув, що якась судорога зціпила його нутро і притупила в нім всяке людське чуття. (Тепер йому немов поступило. Чи так живо йому загадався супокій безжурний, теплі дні та тихі вечори онучкарського життя. Але полегша тривала недовго. Швидко щось, ніби густа паморока, почало залягати його думки і поволі-поволі судорога стискала його нутро чимраз сильніше, коли в його голові відживали дальші картини його життя).

Він учора вечором, їдучи сюди, проїздив через Губичі. Йому прийшлося минати давно знакому, похилену й напіврозвалену Іцкову хатину. Тепер вона вже в третіх руках після Іцка. Перед нею дві верби головаті і стара поламана ліса. Стіни покривились і позападали в землю, віконця позатикані шматами. Кілько сот разів він переїздив коло неї, а ніколи не прийшло йому на думку заглянути за високий

пліт, хто тут живе? Вчора, не знати як і відки, прийшла йому така думка. Він велів зупинити бричку і став на ноги, щоб заглянути через пліт. Троє дітей бавилося на подвір'ю коло невеличкої занедбаної шіпки, де колись стояв Іцків кінь. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі й дуже веселі. Третій, троха більшенький хлопчина, держався якось осторонь від них, забавлявся, видно, неохітно, і робив усе, що йому казали менші. Його лице було зовсім неподібне до тамтих,—певно, це був якийсь знайда або вихованок. Дівчинка літ коло шести лютися часто на нього, термосила його за руки, за вуха, щипала в лице і збиткувалася над ним, але він не плакав, не кричав, навіть не кривився, тільки жалібно дивився на ню. Видно, боявся її, і ще гірше матері, яка в тій хвилі кричала на когось у хаті.

Герман не міг довше дивитися на таку забаву меже дітьми. Він сів і казав нагнати коні. Його живо вразив той тривожний, болісний погляд хлопчини, що не кричав і не плакав, коли другі над ним збиткувалися. Тепер йому пригадалися його давні забави серед селянських дітей. Як вони радо приймали його, як любо було бігати з ними, плести вінки з лоташу на корови весною, ходити по лісі за грибами та горіхами восени, як часом Іцик не їхав по селах. Чому вони чулися якісь рівні, а тут уже між малими, одної віри, така неприязнь? Але швидко пригадався йому його власний син, що змаленьку ще любив швякати батогом малих песків аж до крові, що других дітей без причини кидав у рови, що для забави не раз бризкав на кухарку окропом — пригадалася йому його жінка й уся домашня погань,—і чоло його насупилось, а споміж стиснених уст вирвалось якесь прокляття.

Але дальші споминки з давніших літ успокоїли його

Тепер уже не тиха безнадійна бідність виднілася в тих картинах, що пересувалися поперед його очима. Ні,— тут уже почалася боротьба о багатство,— боротьба страшна, завзята, щоденна. Тут Герман міг слідити від самого початку, від малесеньких зародів, як росли, розвивались і множились його тисячі, доки не дійшли до мільйонів, як поборювали й пожирали без ліку противників, як опутували й висисали без ліку народу, як ширили довкола без ліку нужди, бідності, знищення, а йому самому попри всіх достатках і розкошах таки не принесли того, що називається щастям, вдоволенням. Давніше упоювали його перші вдачі, в його груді часом щось металось і скакало з радості, але тепер не стало й того. Його капітал ріс і множився мов заклятий. Нині перший раз він оглянув добре, відки він набирав соків,— і злякався, злякався самого себе, злякався свого багатства. Не тому, щоб так надто зрушила його доля тих тисячів, у котрих його капітал відняв щоденний хліб, так, як велике дерево, ростучи, відіймає животні соки в дрібної трави кругом себе. Ні, доля тих бідолахів не дуже там займала Германа. Не того йому стало страшно, що тисячі не мають через нього чим занестися¹. Він був забобонний, і йому в тій хвилі причувалися тільки тисячі проклять, котрі вони кидають на його голову. Його багатство якось страшно в тій хвилі затяжіло на нім. Йому, не знати відки, прийшла думка, що це багатство — то потвора о сто головах, котра пожирає-пожирає других, але — хто знає — може відтак пожерти й його. Він мимоволі глипнув на образ, залитий тепер ярким сонячним світлом. Газелі десь немов пощезали, зблідли серед яркого світла,—тільки звої вужа

¹ Занестися — покласти в рот їжу.

блищали, мов золоті живі перстені, готові туй-туй¹ обхвтити свою добычу, а очі, ті зачаровані вогнисті очі, так і впивалися в Германа, так і проколювали його. Йому стало мсторошно. Він зажмури́в очі, щоб обігнатися світла і страшного приви́ду.

Яким же способом доробився Герман Гольдкремер такого огромного маєтку? Три літа пробував він у Іцка Шуберта. Здоровий воздух, супокій, часті проїздки зовсім віджи́вили його. Його лице почало наливатися здоровою красскою, рухи були живіші, ба навіть пам'ять і поворотність значно вбільшилася. Природа почала загладжувати сліди поганого дитинства, почала загладжувати і пам'ять о нім. Іцик рідко згадував про свою Тавбу і «бухер» — вони віда́й за життя також чимало йому були збри́дли. Правда, про холеру частенько ще чув Герман опові́дання між губицькими селянами, а ті опові́дання пройма́ли його морозом. Не раз і самому ще снилася мати, посині́ла, страшна, кона́юча в лютих судорогах, або довже́нний похі́д возів, наладованих трунами, котрі гуркотять по каменистій дорозі серед крику і плачу осирочених. Але такі сні ставали чимраз рідші, — Герман ріс, дужав і поправлявся на диво, хоча слі́дів молодших літ ще лишалося чимало в ці́лій його вдачі. Він не раз лютився за ледамарницею, не раз напада́ла на нього давня лінь, і він сидів, заложивши руки, ці́лими днями на лавці, не кажучи і слова до Іцка. Але це все не псувало між ними доброї згоди. І певно Герман був би від тих хиб ви́лічився, якби був довше пожив у Губичах. Та не так воно скла́лося.

Герман донині ще тямить ту зимову ніч, у котру пости́гло Іцка нещастя. Він ці́лий день сидів сам у хаті та нетер-

¹ Туй - туй — от - от, уми́ть.

пеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича. Іцик поїхав на торг. Удень мороз попустив, сонечко світило ясно, а зі стріхи капало аж любо. Але надвечір натягли сірі хмари й почало ліпити широкими пластами снігу. Швидко й світа не стало видно. Смерклося доразу, а сніг усе ліпить та ліпить. Тихо довкола, вітру нема. Герман затопив у печі, сів на припічку і жде, але Іцка як нема, так нема. Дорога в село йде попри хату. Ось Герман чує, гейкають якісь торгові, вертаючи домів. Він вибіг, щоб розпитати про Іцка. «А певно вже десь їде,— ми го ще лишили в місті»,— відповів селянин. Знов Герман чекає. Вогонь сичить і тріскотить у печі,— він добув гороху й почав пражити його в грані¹, а для Іцка зварив кілька яєць. Ось під ніч потис мороз, позамальовував шиби льодовими, дивними квітами. Далі зірвавсь й вітер, почав бити снігом о шиби, свистіти серед крутих берегів, термосити й виривати китиці в стрісі. Вогонь погасав, Германові ставало лячно, він докладав поліні і раз-у-раз притулював лице до вікна, чи не почує тельнякання Іцкового коня. Не чути нічого. Крізь шпари в стінах потягає з надвору холодом. Германові здається нараз, що десь дзвонять, волосся зводиться йому вгору на голові,— думка про пожежу пролітає в нього. Він прислухається— ні, не чути нічого. Ось засвистів, заревів, завив вітер дужче, ніж уперед,— немов стадо скажених вовків летить до села, виючи з голоду та копотячи серед сніговиці. Від селянських дітей Герман наслухався повістей про злодіїв, що в бурливі ночі добуваються до хат,— і ось йому причулося, що хтось скрипнув сінешними дверми і легенько ступає-чалапкає по сінях, мацає руками по стінах— виразно чути

¹ Грань — жар.

шолопання чим раз, то ближче хатніх дверей ... Герман хоче кричати, але чує, що щось здавило його в горлі; він, сам не знаючи що робить, втиснувся в темний, тісний кут за печею,— холодний піт виступив йому на чолі, все тіло дрижить — він ледахвилі жде, що ось-ось двері отворяться, а в них покажеться страшно, обросле лице злодія з огромною булавою та з широким блискучим ножем за ременем. Але хвиля за хвилею минає,— не чути нічого, окрім проразливого завивання бурі. В Германа поволі дух вступає, але він уже не сміє встати із свого кута. Розгарячкована уява приводить йому на пам'ять повісті про «страччуків», що робляться з нехрищених дітей, закопаних денебудь під плотом, під вербою. Йому здається, що щось чупкає по поду, він тривожно підніс очі вгору, де було в повалі старим звичаєм вирізане маленьке віконце. Мороз пробіг по його тілі. Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що піднімається поволі-поволі вгору, а за ним видніється чорний глибокий отвір. Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця. Йому задзвеніло в ухах,— бачилося, що в нім самім, усередині ворухаються якісь дикі тривожні голоси, піднімається крик, замішання без його волі. Нещасний хлопець безумів зо страху і очікування. Але голоси не унімаються, стають щораз ріжчі, голосніші,— якесь уриване теленькання пробивається крізь змішаний гамір.

Герман хвилю ще сидів, мов мертвий, не знаючи, чи дійсно цей гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься знадвору. Але одної хвили застанови було досить. Він зірвався, немов у якійсь розпущі, і одним скоком був коло вікна. Гамір роздавався вже на їх оборі,— серед киревільниці видко якісь ще чорніші тіні, чутно теленькання кінської упряжі, — ах, Іцик, Іцик приїхав!..

Гамір під хатою... Загримали до дверей. Герман побіг відчиняти і ще швидше влетів до хати — так лячно, темно, холодно було в сінях. Чи це знов йому причулося, чи то насправду він чув глибоке, тяжке стогнання десь під землею? Він, дрижачи судорожно, докинув дров до вогню й, обернувшись лицем до дверей, ждав, хто ввійде. Двері отворилися і повільно, важким поступом увійшло штирох селян, несучи кривавого, ледве живого Іцка, з якого грудей видобувався часом глибокий, роздираючий стон болю. Герман застив на місці з переляку, побачивши той кривавий, страшенний привид. Він притисся до печі і не смів кроку зробити.

— Поволі, Максиме, поволі! — приговорював один селянин другому. — Бережно держи за руку, не видиш, що кров ось аж крізь бекешу виступає?..

— (Йой-йой-йой), то ж то бідний Іцко мусить десь болючку терпіти! — відозвався Максим.

Іцк знов застогнав, але так страшно, що Германові волосся вгору підвелось на голові. Селяни, положивши його опікуна на постелі, взялися перев'язувати його рани, як самі вміли (цирулик, за котрим пісали до Дрогобича, не швидко над'їде в таку неgodу), а Максим, гріючи заморожені, кров'ю обтеклі руки над огнем, почав шептом розповідати Германові, що за нещастя постигло Іцка.

— Ну, видиш, небоже, — почав Максим, хитаючи головою, — як то нещастя нараз чоловіка здибле на гладкій дорозі! Та й то ще о-яке! Най бог кожного боронить та й заступить від такого! От, видиш, їдемо ми дорогою понад Герасимів бережище, — ти знаєш, де воно, он там за селом над рікою той берег крутий та високий, — їдемо собі віз за возом, а тут вітер усходу реве так що господи!.. Сніг так

і жбухає меже очі, коні ледве лізуть, страх. Аж ось кум Стефан, що їхав передом, кричить: «Гов!» Ми всі: «Що таке?» А Стефан повідає: «Слухайте! Тут щось страшного, якесь нещастя!» Слухаємо, мере¹. У споду, у берега, щось стогне, та так страшно, болісно, що нам аж кров застила в тілі. «Е,— говорить Панько,— може — дух святий при нас — поганець який нас манить у западню?..» — «Що ви, куме,— відказує Стефан,— тут видно якийсь чоловік ішов або їхав, не спостерігся добре, та й упав з кручі. Ходіть, панове, треба ратувати живу душу!» Панько каже: «Та бо я боюся! Мене ляк зносить!» А тут стогнання раз-у-раз зісподу чути, ніби грішна душа в пеклі пити просить. Ми всі зійшлися вкупу. Що тут робити?.. «Ходім,— каже Стефан,— а кума Панька лишім коло коней». Пішли ми. Ну, а знаєш, який кусень треба обходити, щоб дійти на сам берег ріки. Заки ми туди дібралися, заки що, то може з півгодини минуло. Вітер аж землю рве спід ніг, аж лід на ріці тріщить, а снігом б'є в очі, ніби лопатою. Господи, плюта така, що хоч зараз гинь! Темно, погано... Ми побралися за руки і йдем напوماцки туди, де стогнання чути. Дивимося, лежить щось чорне на леду й не рушається. Ми підійшли, кінь посеред роздрухотаних саней. Певно хтось із дороги схибив та перевернувся долі бережищем. Обмацали коня — неживий. Ідемо далі, а твій бідний Іцко лежить на леду і вже от-от, ледве стогне! Господи, твоя воля! Таке нещастя на чоловіка.

Максим, оповідаючи, грів прозяблі руки над огнем і пикав люльку.

Герман не плакав, тільки дрижав і поглядав скося на

¹ Мере — дійсно, напевно.

постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кривавим, стогнучим тілом, що колись було його опікуном. Він просив Стефана і Максима лишитися з ним через ніч коло слабого, але газди¹ всі обіцяли прийти, скоро повідводять худобу додому.

Іцк лѣжав без пам'яті, говорити не міг і, бачилось, не пізнавав нікого.

Герман раз лише поглянув украдкой на нього. Голова була позав'язувана хустками, крізь котрі повиступали огромні плями крові. На бороді й волоссю скріпла кров, бекеша і сорочка криваві, уста посинілі, очі бездушні, вираз лиця страшний!

Аж десь над раном, коли буря трохи стихла, приїхав цирулик з Дрогобича й почав сварити та лютитися на селян, що бралися самі до перев'язки ран, а не знають тому ладу.

— Алез, пане,—відповів Стефан,—таж досі був би згиб чоловік! Ми бодай що то, а кров затамували.

— Мовчи, стара торбо! — гаркнув гнівно цирулик. — Ти відки знаєш, що був би згиб? Як ти можеш то знати?..

Стефан, хоч був на слова досить гострий, змовчав, а цирулик почав розглядати рани і запевно мусів признати в душі, що перев'язка зовсім не була така плоха, як думав зразу. При допомозі селян, котрі почали увиватися, немов тут ішло о рятунок їх наймилішого свояка, перемито рани і тоді аж можна було розглянути, що таке покалічено в Іцка. Запевно, падучи з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік (і то верхньою половиною тіла) о гострий, вистаючий камінь, бо ліва рука була зломлена пониже ліктя, а крім

¹ Газда — хазяїн.

того в самім рамені була глибока рана. Відтак тіло переважилося направо, при чім Іцик о другий камінь страшно скалічив собі голову. Цирулик побачив, що біда, і коли люди, а особливо жінки, котрих зійшлася повна хата, запитали його, чи вийде Іцик, він стис плечима і сказав, що велике було б диво, якби дожив до завтра.

Цирулик сказав правду. Іцик умер ще того самого дня, не прийшовши і на хвилю до пам'яті. Герман не плакав на його погребі,— його тіло все ще дрижало зо страху від тої ночі, страх витискав усяке друге чуття. Він ночував у орендаря губицького, котрий zarazом узяв опіку над Іцковим маєтком, щоб ніби зберегти його для Германа. Герман пробув у нього до весни, не знаючи, що діється з тим маєтком. Аж коли громада уїмнулася о те діло, орендар показав якісь рахунки, якісь Іцкові квіти¹, хату й огорог Іцків спродано, а по сплаченню довгів лишилося для Германа 92 гульдєнів, котрі орендар віддав йому до рук. Герман з тою сумою вийшов із Губич, пішов у світ щастя шукати, і ота сума була першою підвалиною його мільйонів.

Так закінчилося для Германа супокійне сільське життя. Тепер, сидючи за писемним бюрком перед рахунквою книжкою в Бориславі, він, практичний, діловий чоловік, не багато ваги прив'язував до наслідків, які лишило те життя в його душі. Він навіть силувався глядіти на нього згiрдно, звисока, шукав у голові насмішливих слів для його схарактеризування, але мимо того його думка раз-у-раз вертала до тих світлих хвиль і, не знати чому, йому все ставало легше на серці, коли згадував губицьке життя. Він не тужив до нього, не бажав, щоб воно вернулося, але чув за-

¹ Квіти — квитки, документи.

разом, що теперішнє життя серед достатку й розкоші зовсім не ліпше від там-того, коли навіть не поганше. Він сам не знав, чому кожний раз при думці о Іцку й Губичах йому робиться якось так на душі, як тому, хто, блудячи в густім темнім лісі крутими стежками, нараз вийде на невеличку поляну, залиту ясним, сонячним світлом, заповнену теплом і пахощами квітів. Він почав думати про дальше своє життя під вагою того вражіння, і йому бачилося, що ось він знову запускається у темний ліс, у котрім йому призначено блудити без виходу. А доки, до якої цілі,—хто його знає! Йому становилося чимраз тяжче, тісніше, якось душно й лячно. Помимо сонячного жару, йому пробіг мороз поза плечима.

Він пішов до Дрогобича, сам не знав чого. Не було в нього певної думки про заробок, до котрого при тім не мав ні вмілості, ні охоти. Пару день він жив яко-так на одержані гроші, але коли побачив, що гроші минаються, і подумав, що після він зістане зовсім без нічого, голий і голоден, перелякався дуже і завзявся — радше туй згибати, а не кивати більше тих грошей. Розуміється, з того завзяття також не було б нічого вийшло, коли б не щасливий випадок, котрий показав йому який-такий заробок. У шинку, в котрім він ночував, зійшлися одного вечора якось чорні, страшні, смердячі люди.

Герман зразу боявся їх, але, почувши, що бесіднують між собою по-єврейськи, підійшов ближче і став слухати. Це були самі молоді 18-28-літні парубки, котрі завтра вибиралися до Борислава «либати» кип'ячку. Герман довго слухав їх бесіди про те «либання», але не знав, що воно таке. Він запитався одного з них, котрий відповів йому, випиваючи душком склянку пива:

— Ну, а що? Хіба ти не знаєш, що в Бориславі на всіх водах і багнах виступає чорна ропа, така, як нев¹ хлопи вози смарують. Ну, то береться кінський хвіст, згониться ним поверх води, то та ропа набирається на волосінь, а з неї рукою зсувається до коновки. То називається «либати».

— Н, і де ж дівається ту ропу? — спитав зацікавлений Герман.

— Носиться сюда до Дрогобича, тут є такі, що куплять.

— А добре платять?

— Чому ні! За коновку п'ять шісток. Ну, а як добре звиватися, то за день дві коновки назбирає. Тільки ось носити біда...

Герман почав роздумувати над тою бесідою. Що ж, воно то не зле такий заробок. Хоч робота негарна, то зате легка. А платиться добре. Чому ж і йому не взятися до неї? Він рішився таки завтра йти з либаками до Борислава і коли сказав їм о тім, вони тішилися, тільки жадали могоричу. Герман на радощах упоїв їх пивом, щоб «обілляти» свій новий стан.

Відтепер почалося для нього нове життя, зовсім відмінне від губицького. Воно ділилося на два головні місця: Борислав і Дрогобич. Хоч дорога неблизька, — либаки мусіли кожної доби отіпати там і відтам: вечором — з повними коновками кип'ячки на коромислах до Дрогобича, а рано — з порожніми назад до Борислава.

Перший день нової роботи особливо глибоко вдався Германові втямку. Він живо нагадує ще тепер той холодний поранок майовий, коли враз із п'ятьма другими либаками ішов стежкою поперек піль до Борислава. Вони йшли горою через Тептюж, лишаючи Губичі збоку.

¹ Нев — нею.

Сонце сходило над Дрогобичем і облило кривавим світлом ратуш, костьол і церков св. трійці. Сюди ближче вилася, блискотячи, мов золота змія, Тисьменниця і шваркотіла в віддалі по камінню. Дуби в Тептюжі ще йнощо зачинали розвиватися, зате сподом ліщина шевеліла вже своїм широким темнозеленим листям. Вони йдуть швидко, не розмовляють, квач у кожного через плече,—хто молитву мурликає, а хто й так собі дещо співає. У кожного при боці торба з хлібом і цибулею,—це його цілоденна пожива. Ось вони минули Тептюж,—перед ними поле зелене, свіже, далі—лука, замаєна цвітами, знов горбок, через котрий гадиною звивається стежка, і ось Бориславська кітлина. Не доходячи самого села, вони розійшлися по луках, по мочарах,—кожний вишукав собі місце, і стали до роботи.

Бориславська кітлина виглядала тоді ще зовсім не так, як тепер. Бідне підгірське звичайне село розстелювалося невеличкими купками будинків по підніжжю Діла понад потоком. На пригірках від Бані й Тустанович були поля господарські, а нижче—луки й мочарі. Але при всіх тім земля була якась не така, як звичайна. Якийсь дивний сопух виходив з неї, особливо теплими вечорами. Весною, коли розтаяли сніги і зм'якла глина, чути було виразно якісь рухи в землі, щось немов тихий віддих, немов пульсування гарячої крові в глибоких невидимих жилах. Поміж народ ходили слухи, що на тім місці, де стоїть Борислав, були давніми часами великі братобійчі війни, що тут поховано багато люда невинно побитого і що трупи щороку силуються встати на світ і силуватимуться доти, доки не прийде їх час. А тоді вони проломлять землю, розвалять увесь Борислав і підуть у світ воювати. Не знали бідні

бориславці, говорячи собі зимовими вечорами цю казку, що вона аж надто швидко справдиться, що страшна підземна потвора небавди вже прірве земну опону, розвалить їх бідне, сумирне село і зруйнує до тла їх і їх дітей! А тим менше знали й гадали вони, що та потвора, то зовсім не трупи давніх лицарів, а ота гидка, чорна, смердяча ропа, котра тепер випалювала їм сіножаті, а швидко мала розійтися по всім світі очищеною нафтою на зиск і вигоду панам, а їм на горе та на втрату.

Герман усе ще думав про перший день своєї нової роботи. І чим довше думав, чим виразніше ставала йому перед очима кожна подрібність того дня, тим тяжче й сумніше робилося йому. Це був такий самий хороший, теплий, погідний день. Саме в такий день перед 20 літами перший раз обхватив його удушливий нафтовий сопух і швидко логасив перед ним і сонце й денну ясність,—прогнав сперед нього запах цвітів, заглушив співи пташків, перемінив його в якусь тяжку глинисту масу, що котиться долі горою, давлючи й гнетучи все,—оживлену тільки жадобою грошей, зиску, багатства! 20 літ минуло від того першого дня, а удушливий нафтовий сопух усе ще не розсіявся, все ще обвиває його немов густою паморокою, здавлює йому груди, глушить і вбиває хороші людські пориви серця!

— Ох, на волю, на волю з тої поганої смердячої тюрми!—прошептав він без свідомо, сам ще не знаючи, що це за тюрма і чи можна з неї видобутися на волю.

А споминки йдуть безперервним рядом, насувають йому образи минулих літ, не питаючи, чи радість по них остає в серці, чи жаль і горе. Його заробок відразу пішов добре. З невидимих джерел підходила кип'ячка ненастанно і спливала блискучими перстнями на поверхність каламутної

води. Герман, либаючи цілими годинами, дивувався не раз, що це за сила пре наверх той жовтавий, гострий плин і де є його джерело. Від думав собі, що якби добувся до самого джерела, то тоді аж міг би розбагатіти. Але його товариші балакали частенько, що це так тільки — земля «потіється», що джерела ніякого Герман не добуде, бо його й зовсім нема, а щодо збагачення, то може ще добрий час заждати. Герман не любив тих насмішок і покинув говорити, а далі й думати про нафтові джерела.

Тим часом, і не добуваючись до джерел, він умів тягнути зиск з того, що було. Недовго двигав він кап'ячку на коромислі до Дрогобича і швидко побачив, що воно — погана річ. Але в нього були гроші, — пощо йому мучитися, ксли можна й самому собі полегшати й ще від других скористати. Ось він змовився з другими либаками й купив за свої гроші коня і візок, щоб возити кип'ячку до Дрогобича. З того вийшла потрійна користь для нього. Раз те, що не потребував щодня двигати коновок до Дрогобича на продаж, бо міг возити їх, та й то що другий день, — тим самим і часу менше тратив і міг більше улыбати, — а ще й другі либаки давали йому для перевозу і продажі свою кип'ячку, а за кожних п'ять коновок їх кип'ячки додавали шосту для нього. Кінь не потребував також багато, бо за коновку смаровила, котрого самим ніколи було налибати, селяни давали Германові сіна і ще не боронили йому поставити коня з візком через вільний час під своєю шопою.

Так воно йшло кілька літ, а за той час Германів капітал не тільки не розтратився, а при його зручності й хитрості майже взатроє виріс. Він за той час жив дуже нужденно й ощадно: не пив нічого, окрім води, їв мало і плохе і для того й сила його, при нездоровім воздуху серед багна, по-

чала упадати. Але Герман не дбав на то. Жадоба грошей чимраз сильніше опановувала його,— чимраз частіше він думав над тим, яким би тут способом розбагатіти. Зимою він сидів у Дрогобичі, звичайно у того таки чоловіка, що літом купував у нього налибану кит'ячку. Це був не старий ще, сухий, поганий торговець. Він торгував мазею, мотуззям, заліззям і всякою всячиною, яка потрібна для селян. Герман, пробуваючи в нього зимою, помагав йому не раз торгувати, при чім багато йому придалася давня його онучкарська вправа. Купець звичайно назначував ціну за всякий товар, здаючи Германові до розпродажі, а що йому вдалося взяти звиш тої ціни — це його. Розуміється, що Герман не був з тих людей, котрі для якоїсь там чесності готові самі собі шкоду робити. Він шахрував купуючих і дер з них що міг, а коли не раз деякий селянин зачав сваритися або проклинати, він, сміючись, витручував його за двері. Таким способом Герман дороблявся. Про його гроші не знав ніхто й усі уважали його простим наємником. У свого господаря він повнив зимою всяку службу й немало не раз натерпівся від його жінки й від других людей усякої сварки, а то й биття. Однак він хилився перед ними і таїв у собі злість.

Само собою розуміється, що таке життя йому швидко збридлило і що він ждав весни, як спасення душі. На весні отворився для нього свобідніший світ, а життя в Бориславі, хоч нужденне і не вигідне, все таки якось швидше й веселіше збігало серед сміху й жартів других либаків. Але не того бажав Герман. Він пізнав ціну грошей у нужді, пізнав, що без них жити плохо, що вони одні можуть вибавити його від тої нужди, погані й униження, які так часто мусить тепер терпіти. Поволі в його душі розгорялася страш-

на гарячка, сліпа жадоба грошей заглушувала всякі другі чуття, закривала перед його очима всі завади й манила його тільки одною метою — багатством. Він з тривогою беріг свої гроші, заощаджені в днях недостатку з Ідкового наслідства і либацького промислу, рахував їх щотижня ховав як найдорожчу надію й не проговорився о них ні перед одним товаришем, боячися, щоб вони не всилували його якнебудь пропустити їх. Але він знав, що гріш лежачи не росте, для того обзирався пильно довкола, ловив усякі слухи, розпитував незначно про корисні «гешефти».

Гешефт незадовго лучився. Уряд почав будувати в Дрогобичі депо військове і шукав підрядчиків на різні будівничі матеріали. Часи були бідні, підрядчиків зголошувалось небагато, а уряд, хочаби прискіпити діло, поставив легкі й корисні вимінки. Того тільки треба було Германові. Він нанявся достатчувати дерева й вапна, але його власних грошей на те далеко не доставало. Він крутився, мучився, кидався сюди-туди, але надармо. Посторонньої помочі годі було надіятись, і Германові недалеко було до того, щоб стратити все дочиста та йти знов либати кип'ячку до Борислава. Несподівана, хоч і не зовсім для нього щаслива приключка виратувала його цим разом.

Чоловік, у котрого пробував Герман кілька літ, дізнавшись, що його слуга, простий либак, узявся урядові достатчувати матеріалів до будівлі, зразу ухам своїм не повірив, відтак розсміявся, вкінці, видячи, що Герман не на жарт таки заходиться коло роботи (і кавці¹ кількасот гульденів зложив і дерева та вапна довозить), розлютився дуже на нього, чому йому того не сказав уперед, чому не пішов з

¹ Кавція — застава.

ним на спілку і т. д., а коли вконець Герман зачав просити в нього позички кількохсот гульденів,— гнів його дійшов до того, що не тільки відмовив грошей, але ще, вилаявши молодого спекулянта, вигнав його із своєї хати.

— Марш, забирайся!— кричав розлючений.— Хто знає, відки ти гроші взяв! Може, то крадене, ще мені біда буде! Рушай, най тя на очі не виджу!

Герман забрав свої манатки й пішов. Його не так діткнула образа й погане підозріння, як завід¹ і відмова позички. Що діяти? Тут наставники наганяють, щоб швидко достатчувати всього, а тут ні за що ні матеріалу більше закупити, ні навіть фіри заплатити. Правда, матеріал і перевіз були тоді в дрогобицьких околицях вп'ятеро дешевші проти теперішнього, але у Германа не було майже ніяких грошей. Він задумався важко. Як на термін не поставить усього, пропаде кавція, а тут і надії нема на якунебудь поміч.

Вже вечоріло. Забиралося на слотаву погану ніч. Герман ішов, не думаючи ні о чім, крім свого «гешефту», не обзираючися ні на пору, ні на погоду. В руці ніс невеличкий пакунок. Думки його, мов потривожені горобці в самотріску, шибались у різні сторони, шукаючи виходу. Холодний піт виступав йому на лице, коли наvertsалася йому думка, що «прийдеться на все махнути рукою, та й»... Махнути рукою на те, на чім він довгі літа будував усю надію своєї будучності! Ні, цього не буде! Він мусить найти ще спосіб, мусить щось придумати! Поволі стемнілося, холодний дощ почав кропити в лице Германа. Дрібні гризкі студені краплі упали так несподівано на його розгарячене лице, що він

¹ Завід — помилка (завестися на чімсь — помилитися).

в одній хвилі зупинився й оглянувся довкола, немов пробуджений зі сну, пригадуючи собі, де це він і що з ним робиться. Аж тепер він нагадав собі, що його вигнано з хати, що треба шукати деннебудь нічліу.

— Тре йти до шинку спати,— подумав він собі й оглянувся довкола, на яким це він передмістю.

— Ов, та це Лан!— проворкотів він сам до себе.— А я тут коли зайшов аж із Зварицького передмістя? Тьфу!

І він обернувся, як стій, щоб вернути на Зварицьке і піти там на ніч до знайомого шинку, в котрім звичайно збиралися либаки. Обертаючись живо на краю вулиці, він у сумерку зачепив ліктем якусь людину і мало не струтив її до глибокого рова край дороги.

— A riech'an daanen tat'naran¹— крикнув на нього дзвінкий дівочий голос і при тім дві м'які руки обхватили його руку так нагло, що він задрижав цілим тілом і мало що сам не стратив рівноваги.

— Nü, wus ist²? — запитав він, обертаючись в той бік, де грозило небезпеченство. Помимо неласкавих слів, якими привітала його незнайома людина, в голосі його не було ні гніву, ні прикрої жорстокості. Дотик м'яких рук зробив на нього якесь дивне вражіння; він сам не знав, що воно таке, почав крізь сумерки приглядатися незнайомій людині.

Це була дівчина, літ, може, коло двадцяти, повнолиця, чорноока, хоч і не зовсім хороша собою. Подібних лиць бачив Герман день-денно цілі десятки на вулицях, але тоді, вечірньою добою, під впливанням м'якого дотику її рук, бачилось йому, що те лице якесь принагідніше від других, очі живіші, голос приємніший.— одним словом, він став

¹ А чорт побрав би твого батька!

² Ну, що таке?

немов причарований, і з гупою міною дивився на незнайому дівчину. Ще й тепер, пригадавши собі ту стрічу й цілу сцену на вулиці, Герман сплюнув з досади.

— От не мало мене де лихо здибати, то мене догонило на гладкій дорозі! — проворкотів він, морщачи чоло. — Дурень з мене був, та й годі.

Але тоді, при першій стрічі з Рифкою, Герман дуже а дуже далекий був від подібних неделікатних думок і викриків. Впрочім на хвилю він не міг прийти ні до яких загадом думок, доки йому над ухом не прозвучав дзвінкий сміх дівчини. Сміх той протверезив його.

— Ну, чого стоїш, очі витріщивши? — проговорила вона. — Ади, дощ буде, махай!

Вона хотіла відійти, — Герман мимоволі машинально хопив її за рукав, осміхаючись. Вона поглянула на нього якимсь дивним, напівгнівним, напіввизиваючим поглядом. Герман осмілився, почав розмовляти, йдучи поруч неї. Так зав'язалося їх перше знаомство.

Рифка, як і Герман, була сирота. Її родичі померли також на холеру, — вона лишилася маленькою дитиною в опіці старої тітки, у котрої жила й тепер. Тітка та, бездітна вдова по орендарю із Залісся, взяла її за свою, обіцяючи при виході замож дати їй 500 гульденів посагу й виправу. Рифка розповіла про все те Германові зараз першого вчора, заким зайшли до її хати. Герман, відпровадивши її аж до дверей, пішов задуманий ночувати до шинку. «Щасливий случай, — гадав він собі, — коб¹ лиш удалося! Візьму оженюся з Рифкою, а її віном можна буде поратуватися бодай що-то!» Та думка засіла йому в голову, і він твердо

¹ Коб, коби — якби.

рішився виповісти її. При тім і часу годі було тратити,— діло пильне, і Герман хотів якнайшвидше доп'яти свого. Зараз на другий вечір він підстеріг Рифку, як ішла до міста, і розповів їй свою думку. Вона зразу застидалася і почастивала його звичайним своїм: «Ariech'an daanen tat'n aran», але коли Герман розповів їй докладно про себе й свій заробок, стала трохи ласкавіша, час від часу поглядала спід лоба на нього і вконець веліла поговорити з тіткою. Діло удалося, хоч не без звичайних торгів і передирок, а за дві неділі Рифка вже була жінкою Германа, а Германів «гешефт», попертий Рифчиними грішми, пішов живо вгору, приносячи Германові значний зиск. Оженившись, Герман почув ще гарячіше жадобу грошей, він знав, що незадовго на його голові буде удержання численнішої родини, прокормлення кількох голодних а непрацьовитих ротів. А йому так не хотілося попасти знову у стару нужду, а ще до того з родиною. Дрож холодна проходила по його тілі, коли подумав собі щось подібного,— для того кинувся усею силою в «гешефт», уривав усім і кожному, крутив, вився, кривдив кого міг, ошукував уряд на якості дерева, на вазі вапна, на всьому,— підплачував злісних і половину кльоців¹ брав задармо з панських лісів,— одним словом, був усюди і дер лико, де тільки дрібку відставало. Така праця, дрібна, томляча, гидка,— серед вічних сварів, проклять, криків і унижень прийшла якраз до смаку Германові. Вона забирала всі його сили, всі його думки,— не давала йому ні над чим застановитися, заглушувала всякий внутрішній людський голос, окрім невгомної, неситої жадоби зиску. Рифка і її тітка (Герман жив у їх домику) дивилися на його невсипуче запобігання

¹ Кльоц — бруси, обрубки дерева.

і тішилися, подивляючи сприт і розум Германа, коли той вечором у шабас розповідав їм про свої штуки та обороти. Всі трое вони жили по-давнім, — крайне ощадно. Рифка і її тітка зацікавлялися деякою роботою, котра їх прокормлювала, а й Германові також небагато було треба. Таким способом гроші призбиравались до купи, і незадовго Герман міг уже вийняти з обороту жіночих посаг — як чистий зиск. Коли до будівлі не треба вже було ні дерева, ні вапна, Герман піднявся до ставки гонт, лат і других потрібних знадобів і на всьому виходив із зиском через свою спритність і часто безсовісне туманення фірманів та злісних. Будівання депа протяглося цілих чотири роки, а за той час Германів капітал успів нарости до значної цифри 10 тисяч. Інший на місці Германа засукав би в долоні з радості, що йому удалося так гарно зискати, і, тямуючи стару приповідку: «По зиску втрати надійся», сховав би грошики в безпечне місце та й зачав сяк-так жити процентами. Але Герман був не з таких. Боротьба задля крейцара, задля гульдена, а то й сотні гульденів, — боротьба завзята, тяжка й ненастанна розгарячила його. Він шукав другого поля, на котроім би міг сейчас стати до бою з новими противниками. Таке поле вже існувало, а існувало воно не де, але в Бориславі.

Домс, знаменитий пруський капіталіст, котрому Галичина майже в кожній галузі промислу винна перший товчок, проїжджаючи через Дрогобич, звернув увагу на дивну мазь, котру либаки в коновках розносили на продаж селянам по ринку. Переконавшись, що це нафта, занечищена земляними і другими мінеральними примішками, він забажав побачити те місце, де добувають ту мазь. Йому сейчас вказали бориславські мочарі. Селяни розповіли йому, як вона підходить на верх води, як випалює траву й усяку ростинність, а деякі

заговорили навіть про підземних, заклятих бойовників, котрих перегнила кров випливає наверх. Домс, практичний чоловік, розуміється, небагато там зважав на такі казки, але швидко покмітив, що нафтові жили мусять бути неглибоко, коли нафта сама підходить догори, і що мусять вони бути не абиякі багаті. Він поїхав до Борислава, звидів місцевість і рішив сейчас зачати першу пробу. У кількох бідніших він позакупляв за безцінок частки поля і, найнявши бориславських таки парубків, почав копати вузенькі «дучки¹». По трьох-чотирьох сажнях показалася нафта. Домс тріумфував. Він швидко кинувся будувати дестиларні, почав радитися з ученими інженерами та гутниками. А тим часом збоку натягла інша хмара, котра швидко затемнила його надії.

В околиці рознеслася вість поміж усіма маєтнішими або й бажаячими швидко доробитися про Домсобу нахідку і про «чистий інтерес», який з того дасться зробити. Всі лавою наперли в Борислав, хто з готовими грішми, а хто й так, на щастя. Почалася боротьба, якої досі не бачила Галичина. Слизький, влізливий елемент, мов вода під час повені, вдирався у всі закути на всі шпарки, шпів немов тисячі хробаків, показувався всюди, де його ніхто й не надіявся. Докладне знання простого люду, умілість використовувати його, ошукувати в дрібницях, на кожному кроці — надавали зайдам велику перевагу над німецькими капіталістами й усякими фаховими людьми. Домс не міг видержати їх конкуренції і хоч не перестав держатися в Бориславі, однак діло не приносило такої користі, якої надіявся. Тільки заїди із своїм «рабівницьким² господарованням» могли вдержатися. Вони не вважали на нінащо, щоби тільки добути

¹ Дучка — ямка.

² Рабівницький — хижацький, грабівницький.

«кип'ячку». Закопи роблено вузькі, огорожувано хворостом, вентиляція зразу була дуже мізерна, ніяких приписів безпеченства, ні здоров'я не заховувано,—тисячі а тисячі робітників гибли за марний зиск, а зайди збивали тисячі й мільйони. Вони й одним одному не пропускали. Де один добув нафту, другий копав зараз ту ж побіч нього, брав глибше, підкопувався під тамтого. Уряд не міг собі з тим дати ради, бо довгий час не було в Бориславі майже ніякого урядового контролю, майже ніякого надзору над публічним безпеченством. Усілякого роду проступки, а то й страшні темні справки, були дуже звичайні. Село Борислав поволі щезало в тім непрослідимім хаосі, мов піна на воді. Давні побиті «бойовники» стали з могил, а стаючи, розвалили село, котре виросло було над ними.

Герман Гольдкремер був один з перших спекулянтів, що злетіли на Борислав, мов хижі ворони на падло. Незадовго у нього були вже три ями з «матками», себто з головними нафтовими жилами. Герман став напруго¹ багатцем. Досі він тільки боровся, — тепер став безпечно на ноги. Капітал плив йому сам до рук. Але ще довгий час не покидала його та гарячка, з якою колись узявся до першої спекуляції. Довго ще він цілими днями літав по Бориславі, заглядав від ями до ями, сварився, кричав, штуркав робітників, одним словом, як говорили ріпники, «квапився, немов завтра вже мали його нести на окопище». Він зразу немов сам не вірив своїйому щастю, боявся, що ось-ось воно розслизнеться, розвіється, мов дим. Не раз вечорами він заглядував у тісні, темні гирла ям, і дрож пробігала по його тілі. Він пригадав собі своє либацьке життя, пригадував собі селянські опові-

¹ Напруго — раптово.

дання про людську кров у землі, про поганих «псьоглавців», що живі лежать у могилах і ждуть, поки хто їх не випустить на світ. Йому ставало страшно. Його забобонна фантазія рисувала йому почварні¹ образи, — йому причувалися навіть у сні стогнання, котрі ніби добуваються з ям серед пільми і мертвої тиші. Але такі хвили, не то рефлексії, не то мускулярного змучення і успокоєння, були дуже рідкі. Гарячкова діяльність затопляла Германа, — він був немов сліпий, немов сновида, що під проводом невидимої сили ступає понад пропасть і тим тільки щасливо переходить коло неї, що не бачить нічого коло себе. Так само не бачив і Герман у своїй гарячці деяких важних речей, котрі відтак тим дужче дали йому почутися. Перед усім він не бачив того, як розвилось за ті літа його родинне життя. У нього родився один син, Готліб, але Германові ніколи було уважати (впрочім, ні уміння, ані спосібності до того в нього не було), як розвивається, під якими впливами росте його син. Він знав тільки те, що на четвертім році віку малий Готліб почав учитися від звичайного, трохи, впрочім, порядніше одітого, бельфера² гебрейської мови і письма св., а на шостому році пішов до «німецької» школи в Дрогобичі. Знав також і те (учителі частенько йому о тім говорили), що Готліб — дуже тупа голова і плохо вчиться. Але розважити докладніше над тим усім він не міг і не мав коли, тому то і збував усе грішми: платив добре учителям, що «підучували» його Готліба приватно дома, платив вино та цукри о. о. Василіянам, під котрих зарядом була школа, і Готліб поволі з тяжкою бідую йшов з класа до класа.

Та недовго ж тяглося образования Готліба. Скінчивши

¹ Почварні — потворні.

² Бельфер — учитель.

четверту нормальну, він наодріз об'явив вітцю, що далі «мучитися в тій проклятій школі» не думає. Отець спершу зачудувався, далі розлютився й почав грозити, а видячи, що все те не помагає, пристав на жадання сина й дав його до склепу на науку торгової практики. Там пробував Готліб і досі. Сцена з сином по скінченню нормалок перший раз отворила очі батькові, розгарячкованому грошовими спекуляціями. Він побачив, що його син, попри всім лінивстві, попри всій оспалості, близький до ідіотизму, вміє бути таким упертим, таким завзятим, що йому аж страшно стало. Довгі часи стояла Германові перед очима маленька, груба, буцмата фігурка його сина з низьким чолом, щетинистим, вгору сторчачим волоссям, з грубими, посинілими зо злості губами, з маленькими сірими очима, в котрих палала така тупа завзятість, така злоба й лютість, якої він досі ніколи не бачив у дитини. З затисненими кулаками і з страшним писком¹, Готліб кидався на нього, — так, кидався, дерся горі ним, сам не знаючи чого. Напад лютості небагато різнився у нього від нападу епілепсії.

Але спекуляційна гарячка Германа тоді ще зовсім була не устала. Готліб успокоївся, поставивши на своєму, хоч із лиця його, — це Герман аж тепер побачив, — ніколи не сходила понура упертості ідіота, котра знов часом напруго переходила в безмисну ідіотичну веселість. Друге, що Герман відтепер мав час розважити на своєму синові, — це була жадоба грошей, ні, жадоба розкидання їх. Він купував різні забавки і туй таки псував та товк їх, книжок бувало на курс у нього переводилося більше копи, одежа щезала на нім мов на вогні, — одним словом, Готліб відмалу перемінювався

¹ Писк — крик.

поволі в якогось кобольда¹ в якогось духа мучителя, котрому все на заваді, все в дорозі, і котрий усе старається змести й знищити, до чого тільки може руку приложити. Стіни в його покою повні були дір, виверчених у мурі ножиками, а туй таки в тих дірах виднілися ще поламані вістря ножиків. Слуги й служниці мали з ним істе пекло: ніколи не дав їм спокійно перейти попри себе, щоб не швякнути бато-гом, не вдарити каменем, не бризнути болотом. Герман, котрий дуже рідко бував дома і котрого Готліб у початках трохи боявся, не знав або мало знав о тім: аж сцена, вище згадана, отворила йому очі. Та й тоді він над тим так багато не зостановлявся. «От, дитина,— погадав собі,—звісна річ, живе, дразливе». Він успокоївся, віддавши його до склепу свого знаомого блаватного² купця Менкеса. Та недовго потривав його спокій. Син і тут не перестав бути тим, чим зробила його напівприрода, а напіввиховання матері, і дуже часто Германові приходилося слухати жаловання других суб'єктів³, а то й самого принципала на Готліба,—дуже часто приходилося йому сплачувати значні суми за шкоди, яких понаробляв його син у різних місцях.

Але поволі-поволі, з ростом маєтку, потухала спекуляційна гарячка в Германовій крові. Він тепер уже став найпершим багатцем поміж усіма бориславськими капіталістами. У нього було кілька сот власних ям, — кільканадцять дистилярень, на нього працювало кілька тисяч робітників, працювало під надзором неможливих неробів-зайдів, котрим Герман за те тільки й платив по 40 — 60 кр. денно, щоб наганяли робітників до роботи від рано до ночі. За 15 літ, від

¹ Кобольд — (з німец. міфології) дух, що живе в хаті, домовик.

² Блаватний — шовковий або, що торгує шовком.

³ Суб'єкт — продавець у магазині.

часу почину бориславської спекуляції, Герман закупив бориславську домінію й ще кілька шляхетських посіlostей в околиці і став уже дідичем. Але разом з тою щасливою хвилю, коли це сталося, — настав у життю Германа новий, зразу дуже мало видний, але все таки важний поворот. Його очі, досі засліплені тільки одною жадобою, зайняті тільки шуканням одного багатства, тепер, найшовши його, почали оглядатися навкруги, почали пильніше роззирати всі обставини, серед котрих текло життя Германа. Той, так сказати, критичний поворот не надійшов разом, не став ніколи дотепер надто сильний, але все таки багато вражінь, котрих Герман уперед не добачував, тепер підпали йому під очі, будили його увагу, мутили потроха супокій і, падучи поволі, незначно, час від часу, мов краплі холодної води на розігріте тіло, разили його глибоко, лютили й перероблювали цілу його вдачу, ввесь світогляд.

Окрім дивної натури сина, котра перша звернула на себе його увагу, він швидко покмітив¹, що і його жінка в своїм роді не менше цікаве і сумне явище, і коли темпераменту сина не мож було назвати інакше, як хоробливим, то й вона зовсім не була нормально розвита. Оженившись з нею, Герман відразу кинувся до своїх діл, з головою потону в них і не бачив, як жива, бесідлива і яко-такто привітна дівчина, з котрою він оженився, перероджувалась, переменялася поволі в зовсім другу, не подібну до першої. Вона зовсім не була образована, а доки ще незабезпечене становище Германа наганяло їй страх про будучу долю і заставляло до якоїнебудь роботи, — доти й до людей була подібна. Але швидко маєтковий стан Германа поліпшився, — йому нічого

¹ Покмітити — спостерігати.

було боятися о будучий хліб, — сам не знаючи, як і коли, він став жити вигідніше, в порядній, хороше мебльованій хаті, став держати слуг, коні; далі закупив у Дрогобичі кілька каменниць на власність, — і тут життя його жінки пішло зовсім другою дорогою. Всяке заняття, всяку роботу вона покинула, — стала їсти смачно й багато, немов хочаби винагородити собі давніші часи недостатку. Строї занімали її якийсь час, і вона видавала на них немало грошей. Але чим далше в літа, тим більш вона товстіла й лінивіла, Цілими днями вона сидить бувало в м'якій, вигідній фотелі під вікном та смотрить на ринок. Її лиця стали повні й віддуті, очі, колись чорні, блискучі й заманчиві, тепер втратили блиск і стали немов олив'яні, голос понизився, згрубів, а рухи стали тяжкі й неповоротливі. Людська жива подоба помітно тонула в надмірі м'яса і товстості. Пані Гольдкремер на всякого, хто її бачив, робила прикре, аж гидке вражіння.

Безграничне лінивство, фізичне і духове, виродило у неї також упертість, властиву ідіотам, котрим годі подумати о чімнебудь, — значить, годі й рішитися на якунебудь зміну, на якийнебудь живіший крок. Вона так боялася всякого руху, всякої зміни довколо себе! Вона й синові своєму передала те ідіотичне лінивство й ту тупість, тільки що в Готліба до неї примішалася ще й вітцева гарячка, виступаюча рідкими вибухами лютості й вічною невсипною жадобою нищення, псування та трачення всього без думки й без цілі. Правда, школа, товариство, в котре відтак увійшов Готліб, обтесали трохи його дику вдачу, але не змінили її. Вона виявлялася тепер рідше, ніж уперед, але все таки виявлялася, скоро щонебудь збоку дало до сього досить сильний товчок.

Герман нешвидко успів докладно приглядітися всьому тому. Зразу не клав на те великої ваги. Але вічна нерухомість, бездійність і упертість жінки лютили його, гарячкового, непосидючого спекулянта. Він часто починав з нею сварку, але все надармо. Вона не раз і відповідати йому не хотіла, або на його бесіду відповідала напівдобродушним, напівглупим сміхом. Герман лютився і вибігав з дому. Подібні сцени послідніми часами ставали щораз частіші. Германові робилося дома чимраз прикріше, він чувся немов у різницькій ятці, переповненій запахом свіжого м'ясива. Щось мов перло його з дому, але сам він не знав, куди йому дітися. Та щастя його, що він не зовсім ще ясно бачив, що це за люди, з котрими йому треба жити, — що це за натури його жінка й син! Щастя його, що він не знав, чому вони такі дивні, капризні, уперті, — що він уважав їх здоровими людьми! Коли б він був знав, яка велика мірка помішання розуму і психічної недуги лежить в їх крові, він, певно, не був би міг і днини ночувати з ними під одною стріхою! Правда, життя й природа — це дуже консеквентні¹ діячі, — вони швидко показали йому і той бік діла, але все таки ближче застановлення могло б було злагодити переворот, а то й зовсім звести його на супокійну дорогу лікарського та психіатричного рятунку.

І тепер, у хвилі найбільшої переваги рефлексії та споминок, яку досі тільки переживав Герман, він не задержувався довго над картинами свого родинного життя, — так дуже те життя йому збригло. Саме вчора у нього була завзята передирка з жінкою, в котру вмішався й син, що на той час був дома. Герман тепер уже й не тямить, о що їм пішло,

¹ Консеквентні — послідовні.

але те тільки тямить, що жінка й син насіли на нього так, що мусів утікати з дому. Жінка лаяла його, а син грозив, посинівши зо злості. Герман плюнув перед себе з досади. «Прокляття боже на таке життя!» — шепнув він, беручися до роботи. Швидко перо закрипіло по шорсткім сивім папері. Але рефлексія ще не втихла. Герман зупинився по хвилі, поглядаючи на великі стовпи цифр, що п'ялися перед його очима на папері.

— Для кого це все? — прошепотів він. — Хто з того схіснує?¹ А на це прецінь увесь мій вік пішов, усі мої сили!..

Але діловий, практичний чоловік в одній хвилі обізвався, і усі непотрібні рефлексії втихли, поховалися геть, мов малі діти перед різкою. Герман устав, пройшовся по кімнаті, випив склянку води й засів до роботи.

Була одинадцята година. Сонце жарило, а вітер крізь вікно заносив до кімнати розпарений нафтовий сопух і безконечний гук, крик та гамір робучого люду. Герман усе ще сидів і писав, не зважаючи на нінащо. Він умисно хотів набити собі голову цифрами та рахунками, щоби прогнати другі, погані думки.

Нараз двері до його покою з лускотом отворилися, а в них показалося нагло, мов червона блискавка, широкє, розгоріле лице його сина. Ще хвилька, — а перед ним стояв Готліб, задиханий, покритий курявою, з блискучими очима й стисненими кулаками.

— Га, — промовив він, важко дишучи і падучи безсильно на канапу.

Герман, перепуджений і здивований, витріщив на нього очі.

— А ти чого сюди прибіг? — запитав він по хвилі.

Готліб не відповідав. Видно, що він пішки перейшов усю

¹ Схіснує — скористав.

дорогу з Дрогобича, та й перейшов не spacerом, а швидко. «Що таке сталося? Чого йому треба?»—думав собі Герман, дивлячися на сина і ждучи його відповіді. Відповіді не було.

— Ну, що ж там такого? — промовив Герман ласкавіше. — Чогось прийшов?

Посліднє запитання стрясло нараз Готлібом, мов іскра електрична. Він в одній хвилі зірвався і з затисненими кулаками прискочив до віття.

— Гроші давай! Чуєш, гроші! — скрикнув він, чіпаючи його за груди. — Гроші давай, мені гроші треба, багато, чуєш!

Голос ледве продирався Готлібові крізь пересохле горло. Його руки дрижали. Герман поблід зо страху. Він не знав, що йому робити: чи кричати о поміч, чи вговорювати сина подобру!

— Нащо ж тобі гроші? — спитав супокійно Герман. Він силувався на спокій, хоч чув, що йому щось під горло підступає, немов хоче його вдусити.

— Треба! треба! не питай, — кричав Готліб, шарпаючи його. — Давай швидко, у тебе їх і так багато! Давай бо...

Готлібів голос урвався. Герман поглянув на його лице, в його очі... Боже, що за дикість, що за страшна жадоба! Йому стало страшно і мерзко, немов це не власна його дитина, а якийсь гад дотикається його тіла. Зачудовання перейшло в гнів. Він одним замахом відопхнув сина від себе так, що той, хитаючись, покотився в кут ід стіні.

— Що? — крикнув тепер Герман, тремтячи від гніву. — Ти відки? Що ти за один? Чи так ся до тата з просьбою приходить? А ти смієш на мене руку піднімати? Не знаєш, що в письмі написано: усьне рука, котра піднімається на батька! І ти за грішми? Зараз мені кажи, нащо їх тобі?

Готліб як упав на канапу, так таки й лежав, не кажучи й слова. Він раз тільки поглянув на батька, але таким не-нависним, злобним, зятятим поглядом, що Герман замовк і, сплунувши та пройшовшися два-три рази по кімнаті, сів назад до роботи, не звертаючи уваги на сина.

Настало полудне. Служниця ввійшла і звістила, що обід готовий.

— Їсти ходи, — обернувся гостро батько до сина. Готліб, не кажучи й слова, встав і пішов до обіду. Він їв, своїм звичаєм, багато й пожерливо, але це не дивниця була Германові. Дивниця була йому тільки те, що Готліб з такою жадобою випивав склянку за склянкою вина, котре стояло на столі. Герман бачив, як Готлібові очі розгоралися чимраз дужче, грубі, вишневої краски губи рушалися, але ні одно слово не виходило з уст. Бачилось, Готліб бесідував, радився сам з собою нечутним нікому голосом. Батько зразу хотів заборонити йому пити так багато, але далі подумав собі: «Най п'є, швидше засне, та й перейде все». І дійсно, Германові не довго прийшлося ждати. Ще за обідом сон зломив Готліба, він перевернувся на софку і захропів, розкинувши руки й ноги і широко розтворивши уста. Він лежав так перед Германом недвижний, тільки губи раз-у-раз шевелилися, немов таємнича нарада з самим собою не переставала й у сні.

III

Сонце починало хилитися з полудня. Його гаряче проміння сипалося іскристим градом на Бориславське узгір'я, розсипаючись по сугробах сірої глини, видобутої з глибоких ям, розпалюючи тонкі дротяні ливни, навинені на

корбах, заламуючись і мигтячи всіми фарбами веселки на калюжках та потічках, котрих стухла болотниста вода покрита була зверху густою, пливкою нафтою. Ясне, погідне небо горіло над горючим Бориславом і виглядало так само сіро, як ціла зруйнована околиця. Вітер ані разу не шевельнув воздухом, не повійнув холодом, не розсіяв важкого густого сопуху, що, виходячи з ям, з глини, з потоків, з брудних магазинів, залягав хмарою над Бориславом, спирав дух у груді. А ще й гори, обрубані з лісу, покриті готими стирчачими пеньками або зовсім вигорілими шутроватими та каменястими галявами, доповнювали вражіння того сумного крайобразу¹! Голоси, що рано розлягалися і зливалися в один безмірний гамір, заповняючий усі закамарки Борислава, тепер змовкли. Якась сонна мертвота залягала довкола. Тільки ріпники в своїх зароплених сорочках, самі зароплені по очі, ліниво поверталися коло ям, крутячи корбами, та теслі цюкали рівнотайно своїми топорами о дерево, мов великі жовни². Великий рух, який видно було довкола, — всякий голос, який мож було вчути, — все нагадувало радше повільний, сонливий рух та туркіт величезної машини, тількищо колеса, зубці, загачки та шріби тої машини були живі люди з тілом і кров'ю. Думка, не находячи нічого принадного ні поверх землі ані над землею, мимоволі ниряла в ту темну, страшну глибіню, де тепер, у тій самій хвилі, мчаться працюють, риють тисячі людей, де кипить робота, оживає або завмирає надія, бореться життя зі смертю, бореться чоловік з природою. Кілько сумних зітхань, тривожних думок, гарячих молитов, п'яних викриків розлягається в нутрі землі, — але на-

¹ Крайобраз — краєвид.

² Жовни — дятли (птиці).

верх не видобувається нічо, крім удушливого сопуху, все пожирає земля, глибінь, штьма, мов той старосвітський божок власні діти. А сонце горить на небі, мов розпечена залізна куля, і бачиться, навмисне силується якнайшвидше висушити всю силу, всі живі соки в тих чорних послаблх ріпників і в тих голих, обнищених з лісів, тільки беззубими чорними пеньками найжених горах.

Герман Гольдкремер не міг нині по обіді й на хвилю заснути — так зрушили і збентежили його різні вражіння нинішнього дня. Він вийшов із свого помешкання і пішов на Новий світ, де було найбільше і найбагатших його ям. По дорозі минав він багато чужих закопів, але й не обзирався на них, силувався навіть нічого не видіти, нічим не займатися, бо чув, як усяка, хоч і найзвичайніша річ, дивним способом тривожить його роздразнені нерви. Він був немов у гарячці, коли всякий, хоч і зовсім легенький дотик на болюче тіло видається хворому важким ударом. Герман сам не знав, що з ним сталося сьогодні. «Чи я мало спав, чи перестудився, чи що мені такого?» — воркотав він сам до себе, чуючи в собі ту дивну, нечувану зміну. Йому здавалось іменно, що на все він нині дивиться якимись новими очима і що весь Борислав нині для нього якийсь новий світ. Що це мало значити? Чому, наприклад, худі, нужденні, чорні лиця ріпників, працюючих коло ям, нині так глибоко щеміли в його серці, а звичайно навіть уваги його не звертали на себе? Чому їх порвана, перегнила, зароплена одежа нині обходила його далеко більше, ніж груди воску, котрі вони раз-за-разом витягали з ям? Відки йому прийшла в голову думка, що тамтому в ямі мусить бути страх негарно сидіти в такій глибині і в такій задусі цілих 6, а то не раз (у його ямах) і 12 годин? Що за

невидима сила навернула йому на голову питання: як же то муситься жити дома тим людям, коли вони воліють іти сюди за такий нужденний заробок та страшно бідити? «Нужденний заробок»!.. «Страшно бідити»?.. Так, ті іменно фрази, з котрих він не раз так їдко насмівався, в котрих правду ніколи не хотів повірити, просунулися тепер через саму тайну глибіню його душі, мов чорні хмари, передвісники бурі. Що сталося з Германом? Яким чудом приходять він до подібних рефлексій, він, твердий, практичний, вирахований гешефтсман, — він, у котрого ставало настільки серця, щоб за леда припізнення, за леда недбалість, за леда грубе слово навіть уривати своїм робітникам з платні? Відки він сам тепер приходять до подібних думок? Хіба він не знає, що це все дурниці, dummes Zeug woran ein Geschäftsmann nie denken darf¹, як він сам звичайно говорив перед друзими.

О, Герман знає це все дуже добре і тямить дуже добре свої власні науки, — але що ж, це була якась така погана хвиля, коли подібні думки шибнули йому в голову. Він старається насилу прогнати їх. Ідучи звільна стежкою поміж ями, минаючи ріпників та євреїв, що з пошанованням кланяються «таке велике пан з нашої віри», — він насилу хоче зайнятися рахунком, діловою комбінацією. Ось послідніми тижнями ями принесли йому о 20 тисяч менше доходу ніж звичайно, — в його касі починає показуватися недобір, — робітники коштують багато, бо косовиця настала, а тут контракт з різними фірмами виходить. Правда, при належитій натузі можна ще дігнати хибу, — треба лишень наїняти більше робітників і отворити два заводи, котрі недавно

¹ Дурниця, про яку діловий чоловік не має що й думати.

мусів заперти задля недостачі рук. Але що ж, — це також ризико. Ану ж у закопах покажеться жила води, — а це річ дуже легка, і так уже декуди слезить вода в штольнях. Тоді пропала робота і треба довгого часу, заким воду вичерпати. На нафту ніщо й надіятися, бо й джерела вже майже вичерпані, та й вона, впрочім, не оплачується, не ви-держує конкуренції з заграничною. Лихо! От якби так те-пер порядну жилу воску надибати, то це би якраз допомогло! Але тут Герман зупинився. Його переслідувала вже від тижня думка, що щастя починає відвертатися від нього, — а тепер він знов щастя просить — о жилу воску! Пуста просьба! Жили не добуде, недобір буде побільшуватися, — вода залле, закопи, контракт пропаде, — все, що він через тільки літа з такою мукою, грижею, працею і гарячкою на-збирав і нагромадив докупи, — все пропаде, розслизнеться, розвіється, мов порошок на вітрі, бо щастя відвернулося від нього! Так, воно відвернулося, — він о тім сильно пере-конаний. Він знає з досвіду, що поки чоловікові щастя сприяє, поти тіло його сильне, мов залізо, — нерви тверді, мов сталь, — думка ясна і певна себе, — поти цілий чол-вік подібний до блискучої гострої стріли, випущеної з лука, із свистом летячої просто до цілі. Герман був колись — недавно ще — такою стрілою! Але нині він не той! Нині він дразливий, змучений, зламаний, — нині грижа їсть його серце, травить його силу, мішає його думку, — нині щастя покинуло його, відвернулося від нього!

Такі невеселі думки шибали по голові Германа. Він і не зчувся, коли став перед першим своїм закопом. Кошара з дощок і різних стовпків розсілась над ямою, мов сіре ци-ганське шатро, — всередині було брудно і душно, хоч ко-шара не запиралася ніколи, всякого, хто знадвору входив

до неї, сумерк хапав за очі; аж по довшім часі мож було до нього привикнути і розглянути добре все, що всередині находилося. Герман увійшов.

Ріпники йнощо пополуднували і бралися до роботи. Їх було штири, — самі молоді парубки. Один давно вже стояв при млинку і млинкував свіжий воздух до ями. Поки цього не зробиться, не можна лізти в глибіню. Два другі приладжували третього, котрий мав спускатися вдолину. Вони оперезали його шлеєю попід пахи і відтак причепили шлею до дротяної линви. Парубок, приладжений таким способом, стояв над ямою, не кажучи ні слова.

— А що, чей уже мож спускати? — сказав один з тих, що його оперізували. — Ану, Миколо, подай йому там оскарб і ліхтарню! Швидко, небоже!

— Ну, ну, ніщо квапитися, є час до вечора, — відповів тамтой від млинка. На ті іменно слова Герман надійшов до кошари.

— Так, так, є час! Поволеньки собі поводиться! — крикнув він гнівно. — Вже друга година, а ти ще наверху?

Ріпники не вжахнулися, не переривали своєї роботи при Германовім приході, — ні один навіть не поглянув на нього. Микола рівнодушно складав оскарб і мотику в бляшаний кібель¹, причеплений на кінці линви; Семен млинкував далі, хитаючись при тім на оба боки, мов п'яний, а Степан причепив шнурок до пружини, на котрій стримів дзвінок, відтак засвітив ліхтарню і дав її Гриневі.

— Чому швидше не робите? — крикнув знов Герман, котрого найдужче лютила та рівнодушність, той дерев'яний спокій ріпників.

¹ Кібель — відро, бак.

— Так робимо, як можемо! — відповів Семен. — Та же годі його спускати в замороку! Сами знаєте, що вісімдесят сажень, то не жарт!

— Ну, Гриню, бери ліхтарню та йди в божий час! — сказав Степан.

Гринь узяв ліхтарню і ступив одною ногою в кібель, а рукою взявся за линву. Степан і Микола стали до корби. Поволі замахувала вона своїм крилом, і линва, мов червона змія, почала сховзуватися з валу, на котрім була навинута. Гринь ще стояв на березі ями. На його лиці крізь густу верству глини і кип'ячки мож було добачити якийсь неспокій, якусь тривогу і щось мов боротьбу з самим собою. Через його голову перемигнула блискавкою думка про дім, про стару матір, котра завтра, в неділю, жде його на обід. А тут ось перед ним ця глибоченна 80-сажнева пропасть, брудна, вонюча й тісна, мов життя в нужді. А там у глибині — кілька то різних, невидимих сил грозить йому! Хто знає, чи за годину, за дві його товариші не витягнуть холодного трупа? Хто знає, хто знає!.. Дрож пройшла по його тілі, коли кібель почав тонути в долину, коли на його лице повів важкий, підземний холод. Йому стало так тяжко, як ще ніколи. Ось він, стоячи одною ногою в кіблі, рукою держачися линви, перевис у воздуху і захитався над западнею. А корба невпинно махає своїми крилами, линва невпинно сховзується з валу, — він тоне, тоне повільно, тихо... Йому дух захапує, дрижачим голосом кричить своїм товаришам на прощання звичайний гірницький оклик:

— Glück auf!¹

— Glück auf! — відповідають серед глибокої тиші три

¹ В добрий час!

голоси, — ні, не три! І четвертий, непевний, притишений голос Германа повторив також:

— Glück auf!

— Іди з богом! — додав Микола й замовк.

Гриць утонув у темній пропасті.

В кошарі тихо. Ані один голос не перериває тиші. Всі мовчки працюють. Колеса, намазані кип'ячкою, обертаються нечутно, мов духи серед сумерку. Линва тихо сховується й хитається. Всім якось важко, немов при похороні, коли спускають труну до гробу. Дивна річ! Щодень кожний з них бачить те саме: спускається чоловік до ями, — і щодень те саме, важке, гнетуче чуття здавлює душу — щодень вертає думка: ось спускаємо до гробу живого чоловіка!

Герман стояв і дивився, — дивився і мовчав, і сам не знав, що з ним робиться. Як пильно, як уважно слідив він нині за виразом лиця тих ріпників, а особливо того, що втонув у глибині, того, «живо похороненого!» І диво! Ті самі чуття, що шевелилися в них, що викликували в них дрож і зітхання і тривогу, ті самі чуття бушували і в його груді, але як сильно, як страшно! Все те, що мельком перелетіло через думку Гриневі, коли стояв над ямою, — все те переходило і через думку Германа, але як ярко, як живо, як важко! В його уяві рисувався не один образ нужди, розпуки, недостатку, — не один, а тисячі, і всі вони зливалися в одно бушуюче море, в одну страшну заливу недолі, в котрій гриміли й стугоніли якісь змішані, глибокі голоси. Що вони гриміли — він не міг поняти, хоч знав, що воно щось страшне. Він стояв у куті кошари нерухомий, холодний і силувався позбутися страшних привидів. Він широко отворів очі, щоб вид дійсності прогнав марива. Але й дійс-

ність не могла його потішити, ані успокоїти. Бо чи ж його марива не були та сама дійсність, тільки більш оживлена, піднесена фантазією на вищу ступінь? Glück auf! Glück auf! — повторяв він безмісно. — Щастя біг вам, бо ми не зазнали щастя! Щастя біг вам... бо ми гини́ли з нужди, мучились увесь вік! Щастя біг вам!.. Кому? — постало питання в його голові і приглушило цілу бурю голосів. Кому?.. Ну, кому ж, як не нам, нам, Гольдкремерам, нам, котрі можемо спокійно стояти, дивитися на обороти корби, сховання й хитання линви, котрі можемо спокійно наганяти тих людей до пильності, спокійно слухати їх страшного, прошибаючого: Glück auf!

Герман вийшов з кошари, не сказавши і слова більше ріпникам. Сонячна ясність надворі успокоїла його троха, притишила розбурхані думки. Він пішов далі оглядати ями і старався по дорозі набрати як мож найбільше супокою і твердості. Він говорив сам собі, що, «властиво, що ж це за велика річ? Лізе хлоп до ями, ну, і бере за те заплату, — цілого гульдена! Якби не хтів, то би не ліз, — силувати його ніхто не силує. А як там що... того... ну, то за те прецінь я не можу відповідати. Я що можу, те роблю для їх безпеченства. Кілько то мене коштують кошари, млинки, лампи нової конструкції! Що ж мені мож закинути? А що я за свої гроші хочу совісної роботи, то це зовсім природна річ. Значить, я не маю нічо на своїй совісті, — не маю чого тим гризтися! Навіть думати про те нема що!»

Так міркував Герман, уцитькуючи ту невидиму силу, що нині збудилася в нім і валила-перевертала всі його рахунки, бентежила весь його супокій. І справді, — вона, мов на Германів розказ, затихла. Герман став спокійний, навіть якийсь жвавий і радий, мов чоловік по слабості. Тільки

час від часу легенька дрож його мускулів давала йому знати, що страшна, ворожа сила в його нутрі не замерла і що леда сильніший дотик, леда потрясення може наново її розбудити.

Він підійшов ід другій ямі у веселім настрою. Йому хотілося забічи ріпників несподівано, невидимо, щоб доконатися, як вони роблять. Він знав, що тепер його вірника нема коло цієї ями, — і для того тепер легко йому буде доконатися, чи варті ті люди і тих грошей, що беруть. Він підійшов злегка ід дощаним стінам кошари, ступаючи без шелесту по м'якій глині, і заглянув через вибитий сук до середини. Такий спосіб надзирання був у нього не новина, і всі майже робітники знали о тім, бо звичайно при виплаті Герман уривав їм зо чверть заробітку, говорячи: «А то ти через тиждень дармуєш та поводишся коло ями, мов глиняний, а тепер по гроші приходиш!» А коли бідолаха-ріпник починав суперечатися та божитися, Герман цілий наливався кров'ю, як індик, грозив ріпникові шандарами¹ і казав вірникові, як стій, викидати його за двері.

Герман заглянув через вибитий сук до кошари. Якраз напротив нього був вхід, через котрий входило до середини троха світла, відбитого від сусідньої кошари, — проте Германові легко було розглянути все, що діялося всередині. Два парубки стояли, як звичайно, коло корби, але не крутили, — видно було, що йнощо спустили одного вспід і ждали дзвінка, коли мають тягнути вгору кібель з воском. Тільки третій при млинку крутив раз-у-раз корбою, хитаючися в боки, мов і сам став машиною. А коло входу сидів малий заталяпаний хлопчина — леп'яр, котрий звичайно ви-

¹ Шандари — жандарми.

брав споміж глини дрібні грудки земного воску. Тепер, не маючи роботи, він дрімав, опершись плечима о стіну; його худі, брудні руки висіли безвладно долі боками, а долоні лежали в глині.

Дзвінка не чути, — робітники балакають.

— Найно¹, чого так нині нашого пана хлопець летів задиханий до батька? Так, чи би хто гнав за ним!..

— А що, певно грошей потребує! Ей, то ти, брате, урвистіль, най бог сохрानить. Я те видів не раз у Дрогобичі, як ся тото над людьми збиткує, господи! А грішми то так розмітує, де що видит, зараз біжить, купує поламає, попусує та й знов біжить далі, знов купує!

— Е, ци не ще! Добре му дуріти, коли є за що. Розмітує людськов працев, розвергло би му кості!

— А знаєте, — докинув той, що при млинку, — я як ся дивлю на нього, то все си гадаю, що він не згине своєю смертею. Протринькає вітцеві тисячі та й піде людей розбивати.

— Ой, певно, що не що го чекає, як шибениця! То лишень му ся в тоті жаб'ячі очі подивити, та аж чоловіка мороз перейме!

— То бог старого Герша покарав за людську кривду! Добре то якийсь казав: людська кривда і на третім поколінню відомститься!

— Бийте плішки, бийте плішки! — крикнув спросоння здріманий леп'яр і прокинувся. Германів погляд упав якраз на його нужденне лице, перед часом зів'яле і вихуджене, і йому перемигнуло в думці повне, червоне пацаловате лице сина. Він сам не знав, що таке вразило його при

¹ Найно — слухай.

тій згадці, але холод здавив його груди, йому стало так тяжко, так тривожно, немов бачив уже правду того, що пророчили його синові робітники.

— Що такого, що Мирон не дзвонить? — спитав той від млинка. — Ану, закричить там хто до нього, що з ним?

Один з тих, що стояли при корбі, нахилився, прикляк над яму й крикнув щомоці:

— Мироне, Мироне!

Відповіді не було. Робітники поглянули на себе в німім ожиданні, колесо млинка закрутилося з подвійною живістю, малий леп'яр непевним, хитким поступом підійшов ід ямі, витріщивши очі і не зовсім розуміючи, що це таке робиться. Герман глядів і слухав.

— Мироне, Мироне, чи живий ти, небоже? Обізвися!

Знову хвиля мовчанки, — з ями голосу не чути ніякого. Холодний мороз пробігає по жилах робітників, їх лиця бліднуть, вони в тривозі позирають по собі.

— Тягнім догори, швидко, може, не дай боже чого, нещастя!..

— Тягнім, тягнім!..

Вони дрижачими руками хапають за корбу, збираються з силою ...

— Дзінь-дзінь-дзінь! — роздається різко й гостро голос дзвінка. Всі відодхнули, ожили, мов гора звалилася з їх грудей.

— Слава тобі, господи, що живий! Ох, а ми вже гадали...

— Е, говори, або ту далеко до біди?

Знов дзвінок — знак, щоб тягли кібель догори. Корба закрутилася, балаканка урвалася, і довгу хвилю Герман не бачив нічого, окрім одностайних розмахів корби. Він відступив від стіни й озирнувся, не знаючи, чи йти до кошари,

чи ні. Але думка про лінівство робітників пропала з його голови. Він ще дрижав від того тривожного очікування, заким роздався голос дзвінка, — в його голові, правда, не було бурі, котра там перед хвилиєю лютувала, але всі вражіння мінилися, перелітали, затиралися, мов тіні в хмарний день. Навіть ті слова, котрі ріпники говорили про його сина, щезли якось з його пам'яті, — що більше, вони якось немов злегшили його душу, зняли з неї частину гніву на «непотрібного лямпарта»¹, як звичайно звав дома Готліба. «А все ж таки він мій син і, як прийде до маєтку, буде вмів його шанувати», — сказав він сам до себе твердо й рішуче, немов силувався сам себе переконати. Та твердість утішила його, — він з уподобанням повторював по кілька разів: «А таки він мій син!» Між тим якось без свідомости пішов далі, до третьої ями. Вона була трошка відсторонь від тамтих. Високий, до половини дерном покритий горбок круг неї вказував, що вона вже давно викопана. Кошари над нею не було, — вона й будована ще по-давньому. Це була перша яма, з котрої пліло головне джерело Германового маєтку. Але від кількох літ вона стояла пусто, відколи джерело кип'ячки в ній вичерпалося. Аж тепер, коли, замість кип'ячки, поплачував найліпше віск, Герман казав її відновити й копати глибше, бо вона давніше тримала тільки тридцять сажень углиб. Коли відбито дошки, котрими була прикрита, показалося, що усходу вода, і треба було наперед вичерпати воду. Вже три дні черпано, а власне нині мав перший раз спускатися в неї старий ріпник Матій, щоб оглянути, де що треба направити і де копати штольні. Коли Герман підійшов ід ямі, побачив, що ріпники саме

¹ Лямпарт — нероба, гультій.

витагли кібель з ями, в котрій сидів уже від доброї години старий Матій.

— А що? — спитав Герман, підійшовши до робітників.

— Та нічо, — відповіли вони. — От Матій задзвонив чогось, та й тягнемо.

— Ну, що там такого може бути? — спитав зачудований Герман. — Тяжке?

— Ні, не дуже. Щось старий мусів надибати.

Герман зацікавлений став над яму, опершись на стовпці, і пильно дивився в темну глибіню. Сонце косо пересікало отвір ями, але вглиб не було видно нічого. Одно тільки вдарило Германа — дивно неприємний гнилий сопух, — що це такого? Запах мов на скітнику? Германові закрутило в носі, але цікавість не давала йому відвернутися. Він пильно, немов помішаний, дивився в темну глибіню, між тим, коли линва поволі наливалася залізними перстнями на вал корби. Він глянув на ті перстені і пригадав собі страшні скрутелі величезної гадюки на образі. Його забобонна, роздражнена думка зв'язала, як стій, прочуття якогось лиха з тим привидом. Втім плохо насмарована корба скрипнула проразливо, — Герман зіснувся¹, глипнув углубіню і задеревів на місці. З темної пропасті виринала-виходила вгору на світло страшна, обгнила, почорніла труп'яча голова. Її зуби і безм'ясі щоки стирчали догори, очні ями були чорні від глини, котра в них насіла, продрухнілий у воді череп лежав серед ребер і других людських костей, без ладу напханих до кібля. І так цей відразливий, страшний тягар повз поволі догори, а Герман стояв, немов мертвий, і не міг відірвати очей від того виду і в тривозі своїй бачив

¹ Зіснувся — прокинувся.

виразно нелюдський зловбий усміх на тих голих щербатих щоках, на тих безгубих устах, у тих огромних чорних глиняних очах. Він стояв, дивився і дрижав мов у лихорадці,— дрижав з забобонного переляку й обридження.

І ріпники при корбі, побачивши такий дивний і страшний груз, скрикнули в один голос і трохи зовсім не випустили корби з рук. Подібні злучаї¹, хоч давнішими часами зовсім не рідкі в бориславських ямах, тепер стали далеко рідші, а особливо їм, молодим ще ріпникам, не траплялося бачити нічого подібного. Але ось долини шарпнено сильно за дзвінок і це продрухало їх з переполоху. Швидко вони підтягли кібель угору і висипали кості з нього на землю. Дивно застукали ті кості, а голова, випавши з кібля, покотилася долі горбком і опинилася аж коло самих ніг Германа.

— Чорт тебе візьми, ти, злодію! — крикнув Герман, відскакуючи набік від дотику голови. — Як сиплеш?..

Але він не міг більше нічого сказати, — тривога здавлювала йому горло. Знов дзвінок здолу. Ріпники шепчуть: «Господи, господи!» — і забираються швидко опускати кібель удолину. Герман, мов опарений, утікає від ями. Він чує холод у тілі, чує дрож, неміч, а в його голові крутиться, мов фуркотяче веретено, одна тільки фраза: «Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir!»² Він і сам не знає, як і про що склалася та фраза в його голові, і повторює її без мислі, без застанови, біжачи стежкою поміж ями. Хоч голова діткнула тільки його черевика, але йому бачиться, що ціла та нога мов в огні, що щось пече його в ню, щось давить і що відтам якесь погане чуття розходитьсь по всім його тілі. Він біжить від ями до ями, не тямлячи, куди і пощо. Чує

¹ Злучай — випадок.

² Боже прокляття на мені.

за собою гамір і крики: це збіглися робітники і підприємці кругом видобутих костей — оглядають їх, розгадують, хто би це міг бути. Аж ось виліз із ями старий Матій і показує всім руку трупа, обгнилу доразу: тільки на одному її пальці сидить приржавілий мідяний перстень із червоним скляним камінцем.

— Та що ти, Митре, не тямиш того перстня? — кричить він.

Митро придивляється, хоч трохи здалека, а далі скрикує:

— Господи, та ж то самий мій перстень, щом три роки тому дав був Іванові Півторакові на заручини!

Всі ахнули, пізнали, що труп той не хто другий, лиш Іван Півторак, котрий два роки тому не знати де подівся, лишивши туй таки молоду жінку з дитиною.

— Адить, де бідний пропав, дай му, боже, душенці легко!

— Господи, як то не раз чоловікові смерть зайде, ніхто й не знає, де та що!

— Гей, то то була поцтива душа, небіжчиченько!

— О, та ви мені не кажіть! Вже хто, хто, а ми оба жили, як рідні брати! — говорить Митро й замурзаним рукавом утирає сльози.

Герман відсторонь чує ту бесіду. Його обступило кількох підприємців і говорять також живо про трупа, але він не слухає нічо. Його збурена кров гримає, мов молот у грудях. Він усе ще з жахом обзирається в той бік, де побачив трупа, хоч за людьми не може бачити нічого. Але поволі серед людського гамору він успокоюється, принаймні силується бути супокійним, говорить він навіть з підприємцями, говорить без зв'язі, без застанови, сам не знаючи що. Але підприємцям та ріпникам ніколи довго пеняти. Наговорившись, назітхавши за покійником, вони розійшли-

ся, — кості зложено на купу і присипано землею — «най на сонічку божім не лежать голі» — і давня робота починається знов одностайно, мовчки, важко, мов і перерв ніякої не бувало. Часом тільки робітники при корбі забалакають до себе о нинішній новині: «Що скаже Іванова жінка, як ї то розповідать?» Або: «Як то воно будуть ховати грішні кості?» і т. ін.

Герман тим часом побіг далі. Його переляк потрохи успокоївся. Він став покрикати на ріпників, як котрі ліниво робили, кричачи добирав чимраз більше смілості та сили, — заглушував та гнув у собі зрушення. Аж укінці неспокій немов зовсім улігся, — думка звернулася доразу на щоденні, практичні питання, — Герман видобув нотатку й почав записувати імена робітників, котрі нині при виплаті могли надіятися не одержати повної зарібнини. Однак все таки щось немов тіснило його. Не оглянувши всіх ям, він побіг до магазинів, відтам до дистиллярні, — всюди крутився, заглядав, кричав — одним словом, силувався бути тим, чим був донедавна, — невгомним практичним Geschäftsmann'ом.

— Herr Principal, Herr Principal¹, — почув за собою голос вірника, що зацікавився набиранням робітників, годженням їх на роботу і надзирав над ними через тиждень.

Герман обернувся. Вірник, маленький, обшарпаний чоловічок, біг за ним, задиханий, почорнілий, — махав руками й головою, немов цілий був на пружинах.

— Nu, wus ist geschehen?² — спитав Герман, не можучи дочекатися від нього слова.

¹ Пане принципале (господарю).

² Ну, що сталося?

— Ja, kommen Sie nur, kommen Sie nur!¹ — кричав вірник і не переставав розмахувати цілим тілом на всі сторони.

Герман поступив пару кроків ід ньому і силувався згадати, що так зрушило вірника, звичайно чоловіка тихого і товільного.

— Ja kommen Sie nur, kommen Sie nur! — кричав він не вгаваючи. — Im Schacht Nro 27 hat man a Matki gefunden, a soi a Matki, Gott gerechter!².

При тім вірник брався долонею за голову, махав руками, немов показуючи тягар знайденої матки³, і робив різні, на вид безумні та дивоглядні, рухи.

— Аах! — вирвалося мимовільно з уст Германа. Так ось чого біг за ним вірник, ось що так розрадувало його! Герман, хоч віддавна привик слухати подібних щасливих вістей, став тим разом як вритий. Він думав, що щастя зовсім уже відвертається від нього, а воно ні! Щастя все ще служить йому, він сильний по-давньому, він нічого не боїться, нічим не потребує журитись! Що йому тепер пусте балакання глухих ріпників, що псоти сина, що грижа із жінкою! Щастя служить йому, а вони всі мізерні хробаки супротив нього, вони мали б мати таку силу, щоб затруїти йому життя? Ні, ніколи! Не то життя, — і одної хвили він не дасть собі замутити всіми тими мізеротами! Це нове несподіване щастя жбухнуло, мов хвиля води, в душу Германа. Його гордість, тільки разів сьогодні понижувана різ-

¹ Так, ходіть лиш, ходіть лиш!

² Та ходіть же, ходіть! У шахті № 27 знайдено матку, таку велику матку, боже справедливий!

³ Маткою називається головна жила або грубий поклад земного воску. Поклади такі стрічаються досить рідко, і хто до нього докоплеться, може бути певний великого зиску. (Ів. Фр.).

ними споминками, так сильно підкопана невимовною рефлексією, ожила, одужала наново, почала надуватися, підносити голову вгору. Йому почало здаватися, що воно прецінь не є нічого такого важного — це нове щастя. Це природа була винна йому, — хіба ж вона не знає, які контракти він поробив, — кілька б він шкоди утерпів, якби вона не ставилася на час зі своїм скарбом? Вона знає це — і стає на час. Вона покірنا його волі, служить йому так, як служить усякій силі. І він сила, він не потребує навіть розказувати, потребує тільки хотіти, його воля — закон природи, її сповнення конечне, як конечне сповнення всякого закону!

Гордим, смілим поступом зблизився Герман ід щасливій ямі, коло котрої лежала величезна, свіжо видобута грудка воску, — перша з надібаної матки. Він радісним оком оглянув той скарб, між тим, коли невисипуща корба витягала догори вже другу подібну грудку.

З якою величною повагою Герман казав занести віск до магазину, з якою царською великодушністю обіцяв робітникам, працюючим коло цієї ями, додати до їх тижневого зарібку по гультенові! З якою щедротою він у пориві радості дав ущасливленому вірникові зараз на місці 5 ринських надзвичайного «трінкгельду»¹. Він справді в ту хвилину був у своїх очах паном, царем многовладним, котрого слушає, перед котрим кориться не тільки весь цей народ, але й сама природа!

Сонце вже хилилося на захід над Попелівську гору. На небі не було і хмарки, — в природі залягала тиша, переривана тільки гамором робучого люду, котрий розповідав собі

¹ Трінкгельд (нім.) — чайові.

про нинішню новину, то є про видобуті з ями кості Івана Півторака. Жінка Півторакова, котра робила в Германовій дистиларні, не знала ще нічо о тім і журилася тільки дитиною, котру лишала саму в хаті. Але нині не був звичайний вечір,—нині день виплати! Потомлені, виблідлі та посинілі лица робітників нині оживлювалися надією на той гірко запрацьований гріш; люди, що не раз по цілому дневі не сказали і слова до других, нині ставали говірки, жартували та запрошували товаришів на горівку. Мертвий Борислав чим ближче ночі, тим більше оживав.

Побалакавши дещо з вірником та послухавши, що говорили врадувані ріпники, Герман пішов додому, щоб прилагодитися до виплати. Його голова повна була груд воску, контрактів, векселів, рахунків, — в руках побрязкувало срібло та золото, — світ цілий бачився йому огромним ринком, на котрім він єдиний продавець, він сам бере ввесь зиск. Всі прикрі, важкі вражіння нинішнього дня щезли, мов ніколи не бували, бо тепер, — думав Герман, — коли його щастя вернуло, коли діла йдуть добре, — тепер уся та невчасна грижа не має ніякої підстави, не має розумної причини. Вона можлива тільки в нещастю й непевності, але не тепер. Так думав Герман і сильно в те вірив і був би непомалу зачудувався, якби хто був посмів йому сказати, що нема пана над совість, нема сили, котра б могла їй розказати. Він прецінь сам був такий пан, — він розказав, і совість з усіма своїми рефлексіями замовкла, щезла, пропала!

Прийшовши домів, він сейчас запитав, що робить Готліб.

— Спить іще, — відповіла служниця.

— А не вставав за той час?

— Ні, не вставав.

— Ну, то добре, — проворкотав Герман і пішов до світлиці, в котрій находилася каса і де мала відбуватися виплата. Була це обширна, попросту уладжена і майже зовсім не пристроєна світлиця. На середині стояв сильний дубовий стіл, попри стіни лавки, коло стола пара крісел, а в куті залізна Вертгаймівська каса. Герман казав собі сюди знести свої рахункові книжки і поволі перебирав у них, виписував якісь цифри на чистий аркуш паперу, часом кинув перо, походив здовж і півперек світлиці, воркотячи та рахуючи під носом, і знов брався до книжок та до пера.

Смеркалося. Найдійшов вірник, і за ним лавою привалили робітники. Всі нині говорили багато, — шум і гамір хвилиною лунув до тихої хати. Вірник почав з Германом розмову про тижневу роботу. Він нині також був розмовний і веселий. Це був чоловік, відмолоду вихований на чужій ласці, відмолоду прибиваний і давлений, котрий ввесь свій вік прожив чужою волею і в котрого не було ні своєї думки, ні навіть (бодай на вид) своєї втіхи та своєї жури. Щастя його пана тішило його, як його власне, хоч ця втіха не випливала з якогось там прив'язання або з якоїсь любові до Германа. Герман не був йому ні свояком, ні добродієм, ні нічим, — він платив йому за надзорування так само скупо, як другим за роботу, — а вірник чув це дуже добре і при нагоді не міг здержатися, щоб часом не потягнути до своєї нори деякого кусничка з багатой трапези свого пана. Але при всім він тішився його нинішнім щастям, не роздумуючи, чому і за що. Це вже сталося йому другою наурою.

— Матію, Матію! — кликнув вірник, підхиливши двері, ведучі до сіней. — Матію, ходи но сюди, пан кличуть! А швидко!

Матій, старий ріпник, був нині важна особа між ріпниками.

Ціла їх товпа, стоячи в сінях і ждучи, поки закличуть за чергою до виплати, обступила його й Митра, слухаючи їх оповідання про небіжчика Івана Півторака, котрого кості нині видобуто.

— Говоріть собі що хочете, — кінчив він свою бесіду і, сидючи на порозі, пикав файчину на короткім цибусі, — говоріть що хочете, а я кажу все sweї, що бідному Іванові хтось прислужився!.. Як мя ту видите! Гунцвот не мое ім'я, що хтось його пхнув у яму, або й ще щось гіршого.

— Ей, що ви говорите, — загули довкола ріпники, — як то може бути?

— Я вже знаю, що говорю, — відповів Матій, сплунувши. — Мое слово чень не песій голос!

— Ба, але хто ж би то такий? — спитали ріпники. Хіба небіжчик що завинив кому?

— Ей, де там завинив, — відозвався Митро, що стояв побіч Матія, опертий о одвірок, — але що ж, хоч би чоловік і святий був, а вороги найдуться. Ци то нині за ворога тяжко?

— Ой, ци не ще, — відозвалося кілька голосів, — коби так за що друге, як за лихого чоловіка.

— Матію, ходіть но сюди, Матію, — закликав вірник, підхиливши двері. Але Матій сидів недвижно, пикаючи файку, і не чув клику. Він мовчав. Його чоло морщилося, брови стягалися, немов якісь важкі споминки пересувалися по його голові, а він силувався зібрати їх до купи і витиснути з них щось дуже важного, дуже страшного.

— Матію, ци ти оглух, ци що ти такого? — питає вірник у дверях. — Кілька тя разів маю кликати?

Матій за гамором і задумою і сей раз не дочув вірникового крику, аж Митро трунув його в плече і сказав:

— А встаньте но, от вас Мошко кличе до пана!

— А тріс би с, погана пуго! — проворкотів Матій, встаючи, дуже злий, що поклик перервав йому думання. Коли встав, то його висока, хоч згорблена, стать виднілася понад усіх других ріпників. Товпа проступилася, і Матій супокійним важким поступом увійшов до германової світлиці.

— Е, мусить щось старий знати, — сказав Митро, коли вірник запер за ним двері. — Щось дуже брови морщить, видно, що то не абищо такого!

— Га, господь го там знає! Може й бо є що... А то чути, що він тут віддавна вже, надивився на тутешні порядки!

— Та що то з того всього вийде, — відозвався якийсь немолодий уже ріпник з кутка, — ци ту хто допімнеться за бідним робітником? От, був, жив, мучився, а відтак пропав десь, як собака, та й бувай здоровий!

— Е, вже ви так не говоріть, — відповів Митро, — а от як Митерчуки впали були до ями, що ся була під ними линва урвала, то не зїздила комісія? Геть випитувала всіх, як то могло бути, чому ся линва могла урвати, ну, й не посадили зайду до криміналу?

— Ба-а-а! — відповів ріпник з кута, — то було що гинче, а це що гинче. Чень же Матій сам на свої очі не видів, хто небіжчика пхнув у яму. Бо як би був видів, то чому не сказав давно? А тепер хоч би гадав-перегадував, що з того вийде? На суді того достатчити не потрафить і з цілої хмари буде пшик замість дощу!

А Матій тим часом стояв у світлиці близько порога і розглядався довкола, немов хочачи доконатися, чи все ще на своїм місці.

Вірник Мошко стояв коло стола, а Герман сидів обернений до нього плечима. Вірник не знав, пощо Герман казав насамперед закликати Матія і о чім хоче з ним бесідувати.

— Ist schon gekommen, Herr Principal, ist schon gekommen der alte Matij¹.

— Gut, gut², — відворкнув Герман, кінчаючи рахунки, по чім обернувся до Матія.

— То ти був у ямі нині, як тоті кості найдено? — спитав Герман, відразу приступаючи до речі.

— Я, — відповів коротко Матій, немов віддавна вже надіявся такого питання.

— Я чув.., щоти там.. того... говорив другим, що ніби... ніби знаєш, хто то був такий?

Голос Германа був якийсь непевний, — він чув, що в його нутрі щось буриться.

— А знаю. То був робітник Іван Півторака, що два роки тому десь подівся, лишивши жінку з дитиною.

Виговоривши твердим і різким голосом ці слова, Матій озирнувся на вірника. На вірнику лиця не було, — стояв блідий, як крейда, коліна помітно делькотали під ним, гадалося, що туй-туй упаде.

— А ти почім то знаєш? — питає далі Герман, поволі і досить супокійно.

— Я пізнав небіжчика по перстені, що був у нього на пальці.

— То ти знаєш напевно, що то той Іван, можеш присягнути на то?

— Можу сто раз, — не раз.

Герман задумався. Матієва твердість почала його мішати.

¹ Уже прийшов, пане принципале, вже прийшов Матій.

² Добре, добре.

«Прийдеться тягатись на судах, — подумав він собі. — Яким способом чоловік у яму впав? Певно, неосторожність! Лихо, — тре кару платити, — клопіт!» Роздумуючи це, Герман дивився на Матія і помітив на лиці його щось таке, немов старий ріпник не досказав усього.

— Що? Може, маєш іще що сказати? — спитав Герман, зачудований таємничим виразом Матієвого лица.

— Та я... — почав непевним уже голосом Матій, — я... би пану сказав ще пару слів... ні, брешу, я хотів би дещо розпитати, але...

— Ну, питай, що там такого, чому не говориш?..

Матій не відповідав, тільки дивився на вірника. Герман, порозумів, що Матій хоче з ним говорити в штири очі.

— Geh nur a bissel w. g¹, — сказав він до Мошка, не дивлячися на нього. Мошко затрясся. Бачилося, що в нього нема і на тільки сили — кроку зробити. Зміненим голосом він промимрив:

— A... aber warum kann er... auch so... so... so... nicht?²

Герман напруго озирнувся, почувши той здавлений, уриваний голос. Що сталося з Мошком? Що значить та його смертельна блідість, та дрож, те помішання? Герман сидів як вритий, і чудувався.

— Ja, aber was ist dir? Bist du krank?³

— О, ja... ja... ja... hab mich arkäl... tet⁴, — пролепотів вірник, забуваючи о нинішній цілоденній спеці.

— Erkä tet? — помітив спрОВОЛОКА Герман. — So? No, no, geh und schlaf dich aus!⁵

¹ Вийди на хвилину.

² Але чому ж він не може також?

³ Так, але що тобі, ти хворий?

⁴ О, так, так, так, я простудився.

⁵ Простудився? Ну, йди й виспись!

— Abe... be... ber bitte, ich ka... ka... kann noch... vielleicht... wozu bra... brauch ich gehen?..¹

— Ich sag dir, du sellst gehen!² — скрикнув гнівно Герман, котрому ставало чимраз прикріше і моторошніше слухати того гробового, тремтячого голосу. Вірник, тривожно обзираючися, вийшов. Матій пильно слухав цілої розмови, пильно дивився на кожний рух, на кожний поступ вірника. Лице його ставало чимраз сумніше, чимраз більше понуре.

— Ну, що маєш питати? Говори! — сказав Герман по його відході.

Матій підійшов ближче і сказав притишеним голосом:

— Коби но пан подивилися до своєї книжки, як там записано, до якого часу робив Іван Півторак у пана?

— А на що ж тобі того? — спитав зачудований Герман.

— А так, я прошу.

Герман заглянув до головного журналу і до робітницького каталогу.

— До осені, десь так стійно, стійно, тиждень по покрові.

— Як, як? — спитав прудко Матій. — Тиждень, кажете, по покрові?

— А так, покрови було в суботу, ось туй записано, а він ще на другу суботу виплату взяв за цілий квартал, 75 ринських.

— Виплату взяв? — скрикнув Матій, але сейчас успокоївся і тихіше сказав: — Гм, тиждень по покрові! А я го на самої покрови послідній раз видів.

— Де?

¹ Алеж прошу, я ще мабуть можу... чого я мушу йти?..

² Я кажу тобі, ти повинен іти.

— В трахтирні, в Кирицького, як ся напивав із... із єдним чоловіком.

— З ким?

— Отже вже-м забув... Але що то значить, пропало! Мене тоді були трохи потовкли п'яні ріпники, і я дві неділі пролежав без пам'яті, відтак чую — вже Івана нема, пішов десь, кажуть, світами.

— Ну, але що ж з того всього, до чого ти мене питав?

— Та так такий, перепрашаю пана, але я гадав...

— Що, що?

— Та нічо, нічо! Що я, дурний хлоп, можу гадати? От, свої хлопські речі. Перепрашаю пана!

Матій, сказавши це, скулився, згорбився і відійшов ід порогові, а ціле його лице виражало один великий жаль, одно велике розчарування. Герман не допитував його далі, бо знав, що не діб'ється нічого більше від старого і, не тратячи часу, розпочав виплату...

— Ов, щось то з нашим паном не малого мусіло статися, щось забув ми урвати зо шуску¹.

— Ей, певно, ся зажурив, що тоді кості видобуто, то зараз комісія, може, ще деякий клопіт, та й уже му ся всього відхотіло.

— Або, може, му синище що такого доброго сказав, що так без духу летів нині рано до нього.

Так балакали ріпники, розходячися на свої помешкання або по шинках. Такого щасливого вечора вони віддавна не затямили і для того пішли між ними різні догади про ту незвичайну доброту пана. Навіть ті ріпники, котрим Герман нині обіцяв обривок і котрі за то вже немало його

¹ Шуска, шустка — коло 10 копійок.

наклялися, вийшли зачудовані і вдоволені від нього — о обривку не було й згадки. Деякі ріпники, вийшовши від виплати, почали обзиратися за Матієм, почали допитуватися за ним, але його не було, — ніхто навіть серед загальної сутолочі не зауважив, куди він подівся. І про вірника Мошка було немало бесіди, всі виділи, як він вийшов з Германової «канцелярії» блідий, дрижачий, змінений, і як, обзираючися та поставкуючи щохвилі, поволікся долі вулицею. Що це все значить? Що сталося? — допитували сами себе ріпники й ламали собі голову над усім тим дивом, але ніхто не міг в'яснити всього надокладь.

І дійсно, на вид могло бачитися, що Герман подобрів, хоч, кажу, тільки на вид. Хто би був пильно придивився його рухам, виразові лиця і цілому захованню під час виплати, той би був замітив багато дечого, але найменше доброту. Ні, це не була доброта! Те отупіння й отуманення, ті непевні рухи, ті часті переливи виразу лиця, та задума й видима боротьба з собою, та дрож його рук, тусклість очей, натуга цілого тіла, з якою він держався просто, той прибитий, уриваний голос, — все то значило щось зовсім іншого, ніж доброту. Якись темні чуття билися в Германовій душі, клубилися і перли на світ, підмулювали його силу і гордість, а Герман з крайньою натугою давив їх, здержував, не давав їм запанувати над собою. Він сам не знав ще ясно, чого йому хибує, чого йому хочеться, але чув якусь непевну тривогу перед усім і перед кожним. Особливо страшила його наступаюча ніч, — якийсь голос шептав йому, що вона не мине для нього добре.

— Тьху, лихо якесь! — прошептав сам до себе Герман, коли виплата скінчилася і робітники розійшлися. — Я якийсь слабкий, то, певно, щось мені недобре! Тре завтра вертати

до Дрогобича, бо тут в тій проклятій ямї годї видержати. Десь на кожнім кроці тобі дідьча мати пхає всяку погань перед очі! Але що за чорт, що все мене нині так дразнить, так допікає? Я, певно, дуже хорий! Тре буде зараз завтра піти до доктора, то єдина рада!

В тій хвилі прийшла служниця і поклікала його на вечерю. Герман звідався, що робить Готліб.

— Спить, ще від обіду ані на хвилю не будився.

— Може би, го збудити до вечері? — спитав Герман.

— Та нащо? Він і так змучився, — най си відпочине. А якби збудився вночі і захотів їсти, то я йому лишу вечерю!

— То най і так буде! — сказав Герман і пішов вечеряти, все ще роздумуючи над тим, що таке з ним сталося і що би ту йому робити.

IV

Ніч. Звізди горять та миготять над сонним Бориславом. Холодно. Воздух прочистився, прояснився, — ген на далеких Тустанівських паствіниках залягла мрака. Гори дрімають у тіні, крізь величну тишу, не переривану гамором людської недолі та людського униження, чути тільки глухі, неясні прориви якогось глибокого, таємного шуму, мов дихання сп'ячої природи.

Герман спав твердим сном, уколисаний не так супокоем думок або втомою по дневній праці, як радше ситою вечерю, котру залляв порядною порцією різних упоюючих напитків. Герман не любив упиватися, але нині прецінь треба було покріпити свою силу, треба запити щасливу нахідку нової матки, треба, впрочім, «заморити черв'яка», що без перерви вився в його нутрі, без перерви шпів і про-

жирав його супокій. Сідаючи до вечері, він почув якусь таку спрагу, що тяжко йому навіть було діждатися, поки служниця не поприносила наладжені з Дрогобича бутельки з вином та різними лікерами. Чим більше Герман пив, чим швидше грала в нім кров, чим прудше шибали різні думки, тим більше чув потребу нового жару, забуття, розпливання в нічо, щоб тільки те розплинення було любе, лагідне, легеньке... Його лице налилося кров'ю, очі блищали, руки мимоволі підмітувалися на столі, язик починав лепотити щось без зв'язі і мислі, — служниця ледве-ледве завела його до його кабінету, де вперед ще приладила і постелила ліжко. Затонувши в пухових подушках, Герман ще хвилю обертався, лепотів, силувався навіть думати, але в його голові все помішалось, все гнало і перло кудись, мов вода через лотоки, коли одним разом повіднімати всі слюзи і всі затвори. По хвилі він утих і заснув мертвим сном.

Але ні! Хто це казав, що Герман спить, що Герман п'яний? Ні, він зовсім не п'яний, він не спить! Може бути, що колись... Він нагадує навіть, що був такий вечір, — він пив багато, напивався жару й отяжів. Але тепер він легкий, такий легкий, що летів би десь у даль, у той синій, усміхнутий безмір, що над ним так любовно мріє! Він тепер щасливий, зовсім щасливий, яким ще ніколи не бував! Довкола нього зелень, цвіти, кришталні води, шум'ячі гаї — в далі фантастичними контурами рисуються рожево-червоні скали, — ох, це не Борислав, це не та западня проклята, що душила його задхлим воздухом і смердючою заморокою. Тут чисто, ясно, весело, — ох, як весело! Герман віддихає повними грудьми, — легкими скоками, мов серна, проходжується по цвітистих лугах, топче запащні

цвіти, котрі настоптані ще краще пахнуть, і звучать, — так любо, солодко звучать, що його хватає за серце. Де він... де чув ті звуки? Не може нагадати.

Щастя, це твої звуки, твій запах, твій погляд у зелені, у тім чистім лазурі, в тих чудних горах, потоках, дібровах! Щастя, ти — моє! Ти віддалося мені, як любка своєму милому, ти відкрило мені своє лице, подало мені свою руку, я держу тебе сильно, сильно! Я пізнаю тебе, чую віддих твій глибоко в серці, чую, як тепло розгріває мою кров, і вона, дзвенячи, мов срібло, біжить ясними стругами по моїх жилах! Щастя, ходи в мої обняття, віддайся мені зовсім навіки! Я сильний, молодий, хороший! Я хочу жити, любити, хочу розкоші, супокою, запаху, утіхи! Ходи до мене, — я твій навіки!

Який легкий, який свобідний Герман! Яким солодким чарівним, а сильним голосом проклинав він цю пісню, це закляття! Чу! Гаї, діброви, ріки і гори, і небо синє і цвіти пахучі, — все, ціла природа дзвенить, гомонить відголосом його пісні! Кілько солодощів лється з кожного слова, з кожного тону. Як розкішно дихається тутка, — ні, розкіш хвилями лється в його груди, розширяє її до безміру... Він простер руки широко-широко над околицею. Він улетів над нею, мов ogromний орел, а настрічу йому з усеї природи гомонить:

— Щастя, я твій, я сильний, молодий, хороший, — я хочу жити, любити, хочу розкоші, супокою й утіхи! Щастя, ходи в мої обняття! Щастя, віддайся, віддайся мені!

Безмірну, велитну силу чує в собі Герман! Він обняв раменами цілу околицю від краю до краю. Грудьми приляг до її розкішної груді і чує биття серця в її глибині. Це ж вона сама — те щастя, і він дивується, як він уперед не

знав цього. Він, п'яний з розкоші, притискає любку до груді, пестить її, наливається її теплом, її силою, лубується нею, як забавкою, молиться на неї, як до бога! Вона для нього все, — він нічого не бажає, посівши її, бо тепер нічого не може розірвати його з нею. А вона з божеським усміхом на лиці глядить йому в очі, тає в його вогнистих обняттях, — слабне, в'яне, тає... Це пароксизм любовної розкоші, це зеніт щастя навіть для щастя самого!..

— Любко, ти богиня!.. ти вічна, безсмертна правда!

Що за усміх, що за голос тихий, розкішний:

— Так, я богиня, я вічна, безсмертна, я твоя.

З яким жаром Герман притис до себе безсмертну любку! З якою силою, з якою жадобою п'є він її вогнисті поцілуї! Більше жару! Більше вогню! Більше розкоші! Хвиля така — то вічність! Ще, ще!.. Він тратить пам'ять, — жар перемагає його, котиться потоками лави по його жилах, не дає дихати, не дає думати. Він увесь — тільки одне чуття, й очі зажмурих, щоб тільки повніше, безконечніше вливати в себе розкіш усіма порами тіла.

А вона тає, слабне, в'яне в його обняттях... Пахущі цвіти пов'яли, потоки повисихали, помутніли, мов від спеки. Але він цього не бачить, не чує, — а чує тільки одно, як жар, сила, живість у нього чимраз більшає, росте, змагається, немов переходить від неї до нього. І чим сильніше стають його мускули, чим швидше котиться кров у його пульсах, тим і обняття та поцілуї його стають сильніші, безпам'ятніші, тим більше жар обнімає всю його істоту.

— Ти вічна, безсмертна, ти моя! — шепче він.

А вона тає, слабне, в'яне в його обняттях. Немає вже сил, щоб промовити слово, не має сили, щоб усміхнутися. Вона тільки слабо, солодко дише в його обняттях, — чим-

раз слабше, чимраз повільніше. Рожеві гори почорніли, мов уголь, небо ясне, лазурне померкло, поблідло, почорніло, — країна щастя знесла, мов хмара, мов привид. Поволі, поволі сива мрака, удушлива, густа, почала залягати довкола. Повійнуло холодом і послідні сліди щастя забрав з собою той перший холодний повів. Герман ще лежав у безпам'яті, ще був велитом...

— Любко, любко, ти моя, правда? — шептав він. Але в тій хвилі знов повінуло холодом — гострим, пекучим, і він стрепенувся, замість вічно молодої богині побачив чорного, страшного трупа! Він чув, що жар страшний горить у його крові, розсаджує його груди, — але довкола все було холодно, гидко, мертво...

— Щастя, щастя, де ти? — скликнув він у страшний тривозі та розпуці. Ніхто не відповідав.

— Га, ти покинуло мене, ти відвернулося від мене, — скрикнув він. — Та годі, ти мені не уйдеш! Я сильний, у мене в крові цілі вулкани вогню, я здужаю дігнати, зловити тебе! Ти не уйдеш мені, ні, ніяким способом!

І він пускається скаженим бігом кудись у темну далечину, не бачачи куди й за чим. Його сила росте, але він чує, що нема вже в нього такої легкості, як уперед. Він не може свобідно звестися вгору, мов орел, не може ясним поглядом переглянути всю землю, щоб добачити, де скрилося щастя. Його гарячий, важкий віддих уноситься перед ним, мов хмара, і затемнює його погляд. Залізні сильні його мускули м'якнуть, стають звичайним людським тілом, хоч втоми ще в них не чує. Він летить без упину. Околиці мигають перед ним, мов образки, ріки блискають, мов перлові шнури, що прикрашують землю, але не спиняють його в тій скаженій погоні.

— Щастя, де ти? Куди ти сховалося? Ти прецінь віддалося мені, ти моє!.. — кричить він, але відповіді нема.

Мрака, — він кидається у мраку, мов блискавка. Холод, — він розжарює своїм огнем усе довкола, мов розпечене залізо. Дерева хиляться, куди він пройде, — трави в'януть, цвіти перегорять на вугіль. Але він не питає, — він летить далі, він знає, що мусить дігнати щастя!

— Стійте, пречудні привиди! — кричить він, знемагаючи. Жар його почав остивати, в тілі чутна утома, в крові холод.

— Стій, щастя! Ти прецінь моє!

І воно стало. З густої памороки виринає країна — хороша, блискуча, зелена. Де він бачив таку країну? Це не та, де вперед заблисло його щастя. Це не та лагідна, любая ясність, не те синє небо, не ті рожеві гори, не ті цвіти пахучі. Тут небо ціле горюче, червоне, мов луна безмірного пожару. Тут гір нема, тільки море зелені темної, твердої, гострої, а береги того моря — то густа паморока, що хмарою зноситься над лісом високого, гінкого бадилля. Тут дібров нема, лиш одинокі групи високих стрімких пальм з вінцями огромного листа, котре махається у воздуху власною силою, мов крила вітряка. І потоків срібlistих тут нема, тільки далеко десь чути шум водопаду, а в гушавині бадилля скомлять тигри та ричать носороги. Де він бачив, де він бачив цю околицю? Чому вона видається йому такою знайомою? Чому сум якийсь збирає його, коли ступає по тій горючій землі, по тих гострих тернистих листьях? І запаху любого не чути, тільки вогкі повіви гнилизни. Де він? Куди занесла його скажена погоня за щастям?..

Тривожними, тремтячими ногами ступив кілька кроків наперед! Чу! Шорох між високою травою! Це переполошена його приходом газеля зірвалася зо сну і зручними ско-

ками погнала далі і щезла. Але Герман уже не думає, не нагадує, де він. Якась дивна сила здавлює його міслі. Жаркийсь палить його, мов хто вогнем обложив його шкіру, а прецінь на чолі виступає холодний піт. Він спішить наперед. Он група пальм запрошує його до себе своєю тінню, своїм товстим зеленим листям, що без вітру раз-у-раз шевелиться, мов огромні вахлярі, порушані невидимою рукою. Він так спішить до тіні, такими любовощами наповнює його думка про спочивок, так заманчиво манить його листя!

Ось він під пальмою у холоді, коло живого журчачого джерела.

Але нараз — легенький шорох, крізь темну зелень мигнула різнобарвна блискавка, — Гермін почув лиш тільки, що вона мигом повалила його на землю. Він обезумів від страху і болю. Одну хвилю не знав, що з ним сталося. Але коли оглянувся, то побачив, що страшенний вуж, — той самий *boa constrictor*, що в нього був намальований і на котрого він не раз так любувався, обкручував його своїми дужими задізними скрутелями. Ах, що це він зробив! Пощо йшов у прокляту тінь!.. Герман чув, що його смерть близька. Прудкими рухами вуж обвивався круг нього й придавлював його zarazом до пня пальми. Холод від тіла гадюки ходив йому до кості, морозив смілість і силу, — він не міг ні крикнути, ні втікати, ні боронитися. Його ноги вже були обпутані і здавлені, мов кліщами. Скрутелі доходили вже до грудей, до шиї. Германові спирає дух у грудях, — він чує, що вуж обмотав його доразу, він бачить його голову, його страшенні, демонічним блиском, злорадною втіхою граючі очі якраз проти свого лиця, — погляди їх стрілись і Герман помертвів. Мов льодовими ножами заповров його з груди той гадючий погляд! Сось наша змії розніма-

ється широко-широко, мов кривава пропасть, Герман бачить, як під блискучою лускою корчаться залізні мускули гадюки, щоб послідній раз здавити свою жертву, щоб подрухотати їй кості. Він чує страшенний тиск, лютий біль... Його очі лізуть наверх, отворені уста харчать, тіло холодне і мертвіє.

— О, розпуко! Гинути, чи так суджено мені гинути? Ця думка, чи ти ж мене сюди завело?

Ця думка промигнула йому через голову в тій страшній послідній хвилі. Червоні колеса закрутилися перед його очима, заливаючимися кров'ю... Ще хвиля, ще один тиск... Але ні! Герман зібрав послідні остатки сили... ні, не зібрав свідомо, бо свідомість відбігла від нього серед страшного стиску. Сам його організм пруднувся в послідній натузі, — пруднувся так сильно, так нагло наперед, що скрутелі пустили, звільнили, обсунулись, і Герман, доразу пробуджений, зірвався на рівні ноги, держачи в судорожно затиснутих руках — що?.. кого?..

— Прокляття на тебе! Не вдалось... — прохрипів над ним лютий, глухий голос.

Але Герман у своїм нелюдськім зрушенню, не можучи прийти до повної свідомості зі сну, страху і болю, зібрав усю свою силу і з найбільшим зогидженням кинув до підлоги те холодне, звиваючеся, цітке тіло, котре держав у руці. Грохнуло, мов огромный тягар, — зойкнуло, мов конуючий. Ці два рівночасні і рівно страшні голоси протверзили Германа. Він скочив в одній хвилі з ліжка, черкнув сірником по стіні і засвітив свічку. Що за вид показався йому! На підлозі лежав його Готліб з окривавленою головою, котру розсадив собі, падучи з ліжка, відки кинув його батько. Він вився і харчав у страшнім болю, але з очей його ще не сходила та запекла злоба, та ідіотична ненависть.

котра блискотіла в них ще вполудне, скоро прийшов до батька. Герман став над ним, мов оглушений. Він мимоволі глипнув у дзеркало і, побачивши себе, залякся. Його лице ціле посиніло від страшного здавлення, білки очей залиті були кров'ю, — кров капала з лица, котре продер Готліб в однім місці нігтями.

— Ти що робиш, вирode? — спитав Герман по довгій мовчанці, під час котрої Готліб усе ще лежав на землі з затисненими зубами і часом тільки кидався судорожно з болю.

— Ти що робиш? — питав далі Герман глухим, тремтячим голосом. — Чого хочеш?

— Прокляття на тебе, — прохрипів ідіот. — Грошей хочу, давай сюди!

— Грошей хочеш? А за що? На що? Ти чим заробив на гроші? Ти, може, мучився на них ціле життя так, як я? А тепер ще батька берешся мордувати, вирode!

— Га, замордую ще, замордую, абис знав, — хрипів Готліб, б'ючи кривавою головою о підлогу. — Давай гроші, то ти дарую життя, давай!

— Псе проклятий, — крикнув Герман і приступив до нього. — Ти ще грозити мені! Гадино, хіба ти не бачиш, що в одній хвилі можу тя розтоптати, як жабу! Най прокляття Єгови спаде на твою руку, котра піднялася на батька, і нехай вона всохне, як суха тернина!

Готліб страшно захарчав, — хотів зірватися на ноги, але не мав сили і покотився аж до ніг Германа. Лице його було страшно бліде, волосся позлипалося від крові, він почав кричати з болю. Германа прошиб той крик до глибини, — він кинувся до сина, щоб зав'язати йому рану, але Готліб почав битися о підлогу, кидатися і кричати, щоб батько не дотулювався до нього.

— Пусти мене, най здохну! Не хочу твоєї помочі!

Надбігла служниця, збуджена гамором, і остовпіла з ляку.

— Що стоїш, — крикнув на ню Герман, — ходи ми помочи зв'язати цього шаленого, бо далі вся кров з него стече!

По довгім шамотанню Готлібові зв'язали хустками руки й ноги, відтак обмили і перев'язали його рану і поклали втомленого, охрипленого, ледве живого на ліжку. Він ще хвилию кричав, але, ослаблений до крайності, заснув швидко, мов дерево.

Служниця пішла, дрижачи із страху і зачудування і не знаючи, що це все значить, що сталося з Германом і його сином.

А Герман лишився сам у своїм кабінеті.

Все, що сталося після страшної хвили його пробудження, тривало так коротко, минуло так нагло, було таке незвичайне, несподіване, неприродне, що Герман довгу хвилию стояв серед кабінету, важко дишучи, без руху, без ясної думки. Він силувався пригадати і роз'яснити собі все, що сталося з ним через тих кілька хвиль, але ясність і споминки приходили так поволі, що довгий час, видячи його стоячого, можна було думати, що це камінна статиця, а не живий чоловік.

Поволі-поволі Германові прояснювалося все діло — ставало перед ним у цілій страшній, голій правді. «Мій син перший бажає моєї смерті. Ненавидить мене люто, завзято, як найгіршого ворога! За що? Чи на то ж я працював увесь вік, мучився, ссав, дер, щоб тепер не бути безпечним свого життя навіть перед власною дитиною? А моє щастя, котрим я так славився, де воно? Коли в життю я зазнав його? Хіба тоді, як ще малим хлопчиною їздив на онуч-

карським візку! Боже! боже! За що ти покарав мене багатством? За що, за які гріхи затруїв мою кров гарячою жадобою грошей? Чим я заслужив на то? Хіба з мене не міг бути добрий чоловік? Міг, я це чую нині, але ти, ти пхнув мене на тоту прокляту дорогу. Ти вказував мені на ній образи щастя, — фальшиві образи! Ти ошукав мене! Ти несправедливий! Я проклинаю тебе! Най на тебе спаде вина нинішньої ночі, — на тебе сльози тих тисячів, котрі через мене стали нещасливими! На тебе, на тебе!.. Я прецінь слабій чоловік, — без твоєї волі нічо не міг я зробити! Ти все дозволив, — ти всему вина!..»

І Герман у скаженім болю грозив небу кулаками, — звинявся з усього, мов дитина, звинявся перед посліднім зерном людської натури, котре ще остало в нім, неперепалене забійчою золотою гарячкою. Але чим більше звинявся, чим більше кляв небо, тим тяжче ставало йому. Він не міг зразу переглянути всеї незміримої пропасті недолі, пониження й одичіння, в котрій тепер нараз побачився. Аж звиняючися з усього сам перед собою, він розрив усю погань, яка нагромадилася з давен-давна в його життю, — аж тепер побачив ясно причину всього того, що тепер мучило його і гризло. Якими вогнистими, палящими буквами виринали записані глибоко в його серці вічні закони братолюбства, чесноти та рівності з усіми людьми! Яким безмірним докором гриміли тепер до нього всі суспільні рани, всі пута та тягарі життя людського, котрих він досі так мало чув, про котрі навіть не думав ніколи! «І ти причинився до збільшення тих ран і доложив свою часть до сего тягару, що давить братів твоїх!» Суспільна боротьба, про котру одні балакають з нуди, другі — для зиску, треті — з ненависті до всього, що людське, чесне, природне, — стала лицем д лицю перед

Германом перший раз тепер, у страшній хвилі найбільшого збурення духового, найбільшої тривоги, найтяжчого сердечного болю. Тепер ажень поняв він ясно все, що досі морочилося йому, мов сонні привиди. Тепер поняв, чому його серце щеміло не раз у часи найбільших спекуляційних удач, чому грижа якась, якесь невдоволення лягало на його серці за кожний раз, коли по обрахунку з робітниками зраховував докупити ті надвишки, котрі поуривав їм з тої нужденної заплати, за яку вони ставали в нього на роботу. Тепер ажень поняв Герман, який страшний він переступник, він, котрий довгі літа добивався слави твердого, холодного Geschäftsmanн'a, котрий гордився нею, мов найбільшою чеснотою, — гордився безсердечністю та нелюдськістю! Але пізнавши і понявши все, яким же нужденним, слабим, нещасливим почувся Герман! Хіба ж він сам з власної злої волі став недолудком? Ні, він мусів ним стати, ступивши раз на прокляту стежку, мусів зайти до тої цілі, до котрої зайшов! Мусів! Він прецінь був зразу бідним либаком, — він бажав вибитися з нужди, бажав щастя, — щастя, ввесь світ каже, в багатстві. І того щастя бажав він і бажає й донині, за тим щастям гнав він ненастанно, гнав найпростішою дорогою. Ба, він не міг спинитися, не міг, вернути назад, — його перли наперед другі, ціла товпа подібних до нього! Що ж він тому винен, що дорога, кінець-кінців, завела в пропасть?.. Але хто ж винен? Герман не міг на це відповісти. — йому мішалося в голові. Хто винен моїй нужді, моїй грижі? Хто немилостивою рукою пер мене чимраз далі, чимраз швидше, — хто засліпив мої очі, щоб я не бачив нічого, аж поки не буду на дні безвихідної пропасті?

Хто це такий? Хто це такий?..

Герман боровся з думками, напружався, але не міг найти

відповіді. Його очі, почали без цілі й виразу блукати довкола по кабінеті, перебігати з предмету на предмет. Нараз зупинилися і впилися в одно місце — в образ на стіні, в той сам образ, що нині рано визвав цілий ряд споминок у душі Германа, а вночі оживився в такий страшний спосіб. Герман замер на місці. Вся тривога, весь забобонний страх, що нині потрясав його душею, віджив тепер в одній хвилі і витиснув смертельний піт на Германовім чолі. Яким лютим поглядом дивився на нього вуж! Це той сам погляд, котрий у сні заморозив усю кров у його серці! Як блищала до світла різнофарбна луска на тілі гадюки! Це та сама луска, те саме тіло, що дотикалося його в сні, котрого страшний стиск передавлював його тіло до кості, запирав йому дух у груді, висаджував очі з голови! О, так, це той сам вуж! Його сон триває далі. При меркотячім блискоті свічки Герман бачить виразно, як вуж росте, рушається, простується, підносить голову догори, закручує хвостом широчезні колеса, все ближче, все ближче до нього!..

Га, що за думка блисла нараз у Германовій голові? Це не вуж, — це безмірно довга, зросла до купи й оживлена чарівною силою зв'язка грошей, срібла, золота блискучого! О, так, це певно так! Хіба ж цесь блиск, що б'є в очі від вужевої луски, — хіба ж це не блиск золота та срібла? А цеці різнофарбні латки на нім, хіба це не різні векселі, контракти, банкноти?.. О, це певно, це не вуж його обводять своїми велитними звоями, а його власне багатство! А як злобно, як люто глядить на нього зачарована потвора! Вона певна своєї добичі, — вона знає, що її металевим перстениям, її горючому блискоту ніхто не уйде! Вона знає, що найпевніше не уйде їй Герман, бо він на дні пропасті, він жертва розпуки, — й вона, вона завела його сюди!

Герман усе те порозумів в одній хвилині безмірної болі та тривоги. Він заревів, мов ранений звір, аж вікна задзеленькотіли від його реву. Він чув, що ця одна думка валить у порошок, у нічо його цілого, з його життям, надіями та планами, — його прошибло таке саме чуття, якого мусить дізнавати чоловік, котрого заживо четвертують. Зажмуривши очі, він у скаженій безпам'яті кинувся наперед, горістіною, вхопив проклятий образ і гримнув ним до землі щомоці. Золочені рами розпирслися на боки з лускотом, але Герман не отямився. Він скочив на полотно і, мов безумний, почав топтати його, плювати на малюнок, здряпувати фарбу нігтями, а далі, приступивши один кінець ногою, хопив за другий і роздер на два кусні, — зім'яв їх у клубаки й кинув геть через вікно. Він був немов у пароксизмі, — груди підносилися й опадали швидко, кров стукала о пульси, і перед очима все крутилося, мішалось, щезало. Він убрався і, мов гонений, вилетів на вулицю.

Була північ. Прозірчасті клубки хмар надтягали поволі із сходу і густою чередою залягли вже більшу половину неба. Крізь невеличкі відступи між ними виднілося темне, глибоке тло неба з блискотячими зіздами. Холодний вітер потягав від Губицького лісу. Німі кошари бовваніли в сумерку своїми кінчастими, гострими контурами, мов огромні, гостро завершені стоги сіна. А нижче над землею все тонуло в глибокій пітьмі поміж чорними глиняними сугорбами. Тільки вулиця ширшала перед Германовими очима, мов розбурханий і разом замерзлий потік болота. Покрай неї, над ровом, ішла вузенька утоптана стежка для пішоходів. Герман поквавпно спішив нею наперед, спішив не думаючи, куди і за чим. Його гнало щось з дому, — йому важко було добути ночі в тій заклятій хаті, і він ішов, ішов уперед

долі Бориславом, немов утікаючи перед чимось, немов кваплячись до якогось важного діла.

— Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir! — воркотів він.

Сонний Борислав розкинувся круг нього, немов озеро болота, глини, брудних хат, магазинів, фабрик, недолі і муми. Він знав добре, що вся та різnorodна маса тепер лежить мертва, обнята глибоким сном, — а прецінь холодний вітер, що віяв йому просто в лице, так сильно і так болісно разив його нерви, що перед ним немов усе довкола колихалось, гойдалось, розрушувалось. Той мертвий Борислав, котрого всевласним паном, царем він був перед кількома годинами, тепер, бачилось, повставав проти нього. Доми заступали йому дорогу, ями, мов створені смочі пашеки, показувалися перед його ногами, а з тих ям, із страшенної глибини, чути було роздираючі зойки, прокляття і крики смертельної розпачі та муки конуючих. А заким Герман міг отямитися — привиди щезали, лишаючи тільки в серці його льодоватий холод тривоги, мов застримлені стріли.

— Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir! — проворкотав він, і поперед його очі з переражаючою живістю проминула труп'яча голова і цілий кістяк Івана Півторака, бо йому здалося, що кістяк стояв ось тут перед ним насеред дороги і грозив йому своєю обгнилою кістяною рукою. Тут його думка, що серед усеї тої тривоги шибалася та мішалася, мов птах у самотріску, опинилася на однім предметі, чепилася його, мов потопаючий слабій стеблини.

Що сталося з його вірником, що так раптовно поблід і послаб, почувши оповідання старого Матія? Чи дійсно ця слабість прийшла так, сама з себе? Чи, може, вірник по-

чувається до чого злого? Пощо Матій питався, коли Іван відійшов від роботи? Чому не хотів говорити нічо більше?.. Ці мислі насувалися тепер Германові до голови, але з далеко більшою силою, ніж при виплаті. Він силувався зайнятися виключно тим ділом, не тикаючим просто його самого, — щоб хоч троха забути все те, що давило й палило його мізок. Він з гарячкою якоюсь почав думати о смерті Івана Півторака, розбирати й розважати всі обставини. Іван мав думку заробити стільки, щоб міг у Тустановичах купити собі хату і кусень поля, і для того не брав щотижневої виплати, але, живучи враз із жінкою, обходився дуже скупю її власним зарібком, а свій щадив. Нараз Іван пропав десь, а коли його жінка прийшла до Германа впоминатися грошей, що заробив її чоловік, то Герман увидів, що в книжці видатків стояло виразно записане його власною рукою: «Взяв для того і того всі гроші». Але Герман дармо напружує свою пам'ять, щоб пригадати собі, чи він платив коли ці гроші Іванові на руку. Може бути, що Іван узяв їх через руки вірника, як це не раз ріпники роблять. Але що ж виходить із цього всього? Нічо, поки не возьмем на увагу блідості та слабості вірника при оповіданню Матія. Так це значить тоді, що... що Германів вірник або сам забив Івана, чи там пхнув його п'яного до ями, або знав о тім і, може, поділився грішми із забійцею?.. То принаймні певна річ, що при трупі не було ніякого сліду грошей. Ах, а Матій же казав, що на покрови бачив, як якийсь чоловік пив з Іваном. Хто був той чоловік? Чому Матій не хотів цього сказати?.. В тім щось мусить бути!..

Такими невеселими думками зайнятий, ішов Герман далі, щораз далі, аж опинився геть на самім краю Борислава, де при купці стояло кілька нужденних старих, гнилою соло-

мою критих хаток, у котрих жили ріпники. В одній із тих хаток, що стояла коло самої дороги, ще світилося. Це світло серед загальної пітьми звернуло на себе Германову увагу. Він тихенько підійшов ід хатині і заглянув крізь тісне віконце до середини. Він не знав, хто живе в тій хатині, і йому зовсім не йшло о те — дізнатися цього. Щось перло його — придивитися, як живуть ті ріпники дома, поза роботою, що говорять, чим займаються. Та й того не був Герман так дуже цікавий, бо кілька ж то разів заходив він у такі хатки, кілька разів обзиравав холодним, згірджим поглядом усю мізероту, котрої повні вони були від гори до споду! Але нині дивним якимось способом усе, на що поглянув, виглядало для нього не так, як звичайно, — усе, чого діткнуться, змінювалося, перекидалося в що інше, мов зачароване. Всякі найщоденніші і назвичайніші речі показувалися йому нині з нових, невиданих досі боків, — і ось що потягло Германа під віконце нужденної ріпницької хати. Та тут ждало його ще одно, зовсім несподіване зрушення, котре мусіло довершити морального перевороту в його душі, перевороту глибокого, страшного, болісного, котрий нині в нім завершався силою всіх вражінь життя, наслідком усіх добрих і злих сил, котрі він у собі виробив.

У хаті, до котрої заглянув Герман крізь вікно, все свідчило о страшній нужді і занедбанню. Тісна хатина з голими, давно небіленими, закоптілими, пообдираними стінами подобала радше на гріб, ніж на людське помешкання. Більшу половину вільного місця в ній забирала глиняна піч із припічком, до котрого припирав дощаний тапчан, застелений соломою і накритий грубою веретою, — і тільки всеї постелі! Ні стола, ні стільця не було. На жердці над тапчаном висіло кілька лахів жіночих, а над тапчаном на двох

шнурах дощана, грубо збита колиска. Тільки всеї посуди побачив Герман усередині! На тапчані сиділа молода ще, хоч нуждою й невсипучою, важкою працею страшно зіссана і підточена жінка. На ній була брудна зрібного полотна сорочка і ще брудніша мальованка, а на голові старий чепець і поверх нього надвержена дірява хустина непевної барви, спід котрої спадало довге волосся. Вона одною рукою злегка погойдувала колискою, а другою час від часу етирала сльози, що, видно, насилу перлися їй до очей. Герман знав добре ту жінку — це була вдова по Івані Півтораку. Перед нею, обернений до вікна боком, сидів на припічку старий Матій, з невідступною файчиною в зубах.

— Ей, Марисе, Марисе! — говорив старий Матій м'яким тремтячим голосом. — Не такого я життя надіявся для тебе та й для Івана! Та що! Не знати, чи бог не судив, чи лихі люди не дали.

Марися, замість відповіді, заридала вголос, захлипала, мов дитина.

— Цить же бо, — уговорював Матій, — не час тепер плакати, нічо не допоможе, лиш здоров'я шкода! Тоді було плакати та кричати, коли пропав зо світа, тоді би то було ся бодай на щось здало, а тепер!..

— Ох, господоньку мій, — зойкнула бідна жінка, — абож я, нещаслива, знала, де він ся подів? Говорив мені, що піде до Дрогобича, а відтам до Тустанович, щоб доразу сторгувати той нещасливий ґрунт, по тому ще десь мав піти. Це му, небіжчикові, кажу: «От, може би ліпше було туй де ближче купити яку пустку, і до роботи близько і всьо», — а він до мене: «Най мене, каже, бог боронить від тої роботи, не хочу ї на очі видіти! Волю з голоду здихати меже добрими людьми, косити, молотити, на жорнах

молоти, щобудь робити за кусник хліба, ніж маю ту деж бути в тій западні!» Та й як пішов, — і на нинішній день!

Матій порушився на своїм місці, почувши цю мову.

— А коли то було, не знаєш? — спитав він. — Коли Іван пішов?

— Та він вибрався якось вечором на самої покрови. Не знаю, казали другі, що його ще виділи у Кирицького.

— А по тому ще вернув назад з міста?

— Та щось говорили, що вернув, і гроші, кажуть, узяв від пана.

— А ти його виділа по тому?

— Ні, не виділа.

— А знаєш допевно, що гроші відобрав?

— А якже, знаю допевно, бо-м ще сама ходила до пана питатися. Чекаю цілий тиждень — нема Івана. Я йду до пана, щоб бодай гроші віддав. «Що, каже, то ти приходиш по гроші, а твій чоловік інощо ту вчора був і гроші відобрав!» Ще ся розтріскотав на мене! Та й тільки всього!

Матій слухав тої бесіди з напруженою увагою і, бачилось, укладав щось у голові. Довгу хвилю мовчали обоє.

— Пропало! — сказав укінці Матій, важко зітхаючи. — Нема що й згадувати! Як йому ся який лихий чоловік прислужив, то най му бог відплатить за все! Добраніч, небого! Не плач, не гризися, чень то колись бог дасть добро!

— Ой, уже! — відказала жінка, заходячися з плачу. — Буде мені добро, але аж на тамтім світі, не ту! Бувайте здорові, най вам бог стократно відплатить, що-сте прийшли мене, бідну, потішити.

Матій, не кажучи й слова більше, вийшов з хатини. Герман сховався за угол і видів ще кілька кроків, як старий ріпник ішов, розкладаючи руками та воркотячи щось під

носом, немов нараджуючися з самим собою. Але швидко старий щез у п'їтмі, а Герман, увесь дрижачи з холоду й від навалу нових думок та догадок, став знов під вікно. Його тверде серце таяло на вид тої нещасливої жінки, він виразно чув, що коли вона говорила, — сльози тислися до його очей, важкі, горючі, давно невидані сльози! Він чув і бачив аж тепер, що за нинішнім днем кінчиться для нього старе життя, а завтра настане нове. Він знав добре, що завтрашній день застане його вже зовсім не тим чоловіком, яким застав його вчора. Переворот вершився бистро в його душі, переворот глибокий і сильний. Що мало бути змістом нового життя, який мав бути його напрям, — того Герман не знав, над тим не міг застановитися. Та й що йому до того? коли Старий будинок звалиться до ґрунту, до дрібки, коли руїни згорять і спопеліють, то й новий будинок поставити не тяжко. Який будинок? Пощо? із чого? — покаже час, покаже потреба, покаже совість.

По виході Матія Іваниха, замкнувши двері, стояла довгу хвилю насеред хати, мов остовпіла. Сльози не текли з підпухлих почервонілих очей, — зойку, заводу, плачу не чути було від неї. Вона стояла нерухома і гляділа німо на свою дитину, що спала в колисці. Тільки її лице показувало, який біль лютився в її серці, як вона терпіла. Але хвиля розпуки минула, — рвучою рікою вибухло затаєне горе.

— Дитино моя, дитино моя! — ридала вона, припадаючи до колиски. — Нема твого тата, не прийде вже ніколи. А ти, біднятко, вже так красно кличеш: та-та-та! Не докличешся тата ніколи, мій ангелику милий, не докличеш! На кого ж нам тепер надіятися? Хто нам допоможе в слабості в недолі? Хто догляне, порятує? Господи, чому ти забрав його зо світа, а мене лишив на таку тяженьку долю!..

Хлипання перервало її завід. Дитина в колисці пробу-
дилася від її голосу і підняла головку вгору, витягла руче-
нята до мами.

— Та-та-та! — пролепетала дитина. — Та-та-та!..

Бідна вдова заридала ще дужче. Невинний любий голос
дитини різав її, мов ніж, у серце глибоко. Вона цілувала
ручки дитини, обливаючи їх горючими сльозами.

Герман стояв під вікном, мов громом прибитий. Цесь об-
раз нужди, розбитих надій, розпуки, побіч дитинячої не-
свідомості, довершив того, що не довершили всі різнородні,
а такі сильні вражіння нинішнього дня. Гарячі сльози жбух-
нули з його очей. Його рука судорожно здавила в кишені
цілу купу срібняків. Він розмахнувся і з цілої сили кинув
ними крізь шибу до середини хати. Брязнуло розбите
скло, — дренькнуло срібло, розсипаючися по хатині. Той
брязк і дренькіт проразив Германа не менше, як саму Іва-
ниху. В його вухах він звучав, як зойк нарікання, розпуки
та жалю. Якась дика, незнана сила поперла його, і він пу-
стився щомоці втікати горі вулицею, аж земля під ним за-
дудніла.

— Господи, що це таке? — скрикнула перелякана Іва-
ниха, почувши брязк вибитої шибки. Вона озирнулася і за-
чудованим оком дивилася на срібло, що котилося в різні
сторони по хаті. Що це? Відки той несподіваний дар? Хто
змилосердився над її нуждою і таким чудним способом по-
силає їй поміч?.. Вона з диву довго не могла прийти до себе.
Аж плач дитини протверезив її. Вона вибігла надвір, але
під хатиною не було нікого, тільки швидкий стук людських
кроків по вулиці показував, куди втікав Герман.

І що далі?

Ех, милі читачі, далі життя пішло своїм звичайним ла-

дом, — Герман у доброго чоловіка не перемінився. Його милосердний порив під вікном бідної вдовиної хати був хвилиний; хвиля минула, і він мусів знов стати тим, чим зробило його ціле життя — холодним, безсердечним спекулянтом, не зважаючи на стогін нужди і вдовині сльози.

І Мошко став у Германа далі за наставника, а хоч Івана й Матій удались до суду, щоб перепровадив слідство над винайденим трупом, то хто докаже Мошкову вину, коли його власне сумління мовчить? Кого доля засудила на потелочення, той буде потелочений, — ніякий суд не видвигне його, хіба він сам видвигнеться. Але це далека-далека історія.

Редактор *Е. Кулик*. Техкерівник
А. Квінт. Коректор *Е. Саф'янік*

Надруковано в лабораторіях
Укр. Поліграфічного Інституту
НКМІП. Харків, вул. 1 травня,
№ 19. Уповноважений Голов-
літу № 5304. Замовл. № 46.
Тир. 25.000. 3¹/₂ друк. арк.

Видання № 491. Папір ф. 72x110
43 кг. 1³/₄ пап. арк. 1 пап. арк.
125.000 літ. Здано в роботу 7/І
1936 року. Підписано до друку
19/І 1936 року.

Ціна 65 коп.

Папка 35 коп.

Ціна 1 крб.

31.686

Ф $\frac{I}{B-720}$ 1936

ІВАН ФРАНКО БОА КОНСТРИКТОР

Бібліотека класиків

891.79-3
Ф 83

І. ФРАНКО

BOA CONSTRICTOR
(БОА КОНСТРИКТОР)

Держлітвидав